

18

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા વિરચિત

યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચત

અધ્યાત્મયોગ

ભાવનાયોગ

ધ્યાનયોગ

સમતાયોગ

વૃત્તિસંક્ષયયોગ

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મેતા

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજવિરચિત
દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા અંતર્ગત

યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

✽ મૂળ ગ્રંથકાર તથા ટીકાકાર ✽

લઘુહરિભદ્રસૂરિ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ

◆ આશીર્વાદદાતા ◆

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, શાસનપ્રભાવક સ્વ. પ.પૂ. આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા
ષડ્દર્શનવેત્તા પ્રાવચનિક પ્રતિભાધારક સ્વ. પ.પૂ. મુનિપ્રવર
શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ તથા વર્તમાન શ્રુતમર્મજ્ઞાતા વિદ્વાન
ગણિવર્ય પ.પૂ. શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ

✽ વિવેચનકાર ✽

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

○ સંકલન-સંશોધનકારિકા ○

પ.પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના
સામ્રાજ્યવર્તી ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. હેમભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજના
આજ્ઞાવર્તિની તથા પ. પૂ. પ્રવર્તિની સાધ્વીજી રોહિતાશ્રીજી મહારાજના
શિષ્યા સાધ્વીજી ચંદનબાલાશ્રી

: પ્રકાશક :

ગીતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

योगભેદદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન

◆ વિવેચનકાર ◆

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૩ ✽ વિ. સં. ૨૦૬૩

આવૃત્તિ : પ્રથમ ✽ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૬૫-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐
ઘાનેશ નિવાસી
ચંદનબેન કનૈયાલાલ પાનસોવોરા

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગિતાર્થગંગા

૫૦

૫, જૈન મર્યાન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

મુદ્રેશ પુરોહિત

સૂર્યા ઓફસેટ, આંબલીગામ, સેટેલાઈટ-બોપલ રોડ, અમદાવાદ-૫૮.

卐 प्राप्तिस्थान 卐

* अमदावाढ :

गीतार्थ गंगा

५, जैन मर्यन्ट सोसायटी,
इत्तेडपुरा रोड, पालडी, अमदावाढ-७.

☎ (०७८) २५५०४८११, ३२८११४७१

श्री नटवटभाई अम. शाह (आङ्किकावाणा)

८, परिश्रम बँक ओफ इन्डिया सोसायटी,
विजयनगर कोसींग पासे, अमदावाढ-१३.

☎ (०७८) २७४७८५१२

* मुंबई :

श्री निङ्कुजभाई आर. भंडारी

विष्णु मडल, त्रीजे भाणे,
गरवारे पेवेलीयननी सामे,
डी-रोड, चर्यगेट, मुंबई-४०००२०.

☎ (०२२) २२८१४०४८

श्री हिमांशुभाई ऐन. शेठ

ऐ-२/४१, अशोक सम्राट, त्रीजे भाणे,
दकतरी रोड, गौशाणा वेन, भीना ज्वेलर्सनी
उपर, मलाड (ई.), मुंबई-४०००८७.

☎ (०२२) ३८४३८४३४
(मो.) ८३२२२५४८५१

श्री ललितभाई धरमशी

३०२, चंढनबाणा अपार्टमेन्ट,
जवाहरलाड नडेडु रोड,
सर्वोदय पार्श्वनाथनगर,
जैन देरासर पाछण, मुळुंड (वे), मुंबई-८०.

☎ (०२२) २५५८०५१४, २५५८५०३०

* पूना :

Shri Maheshbhai C. Patwa

1/14, Vrindavan Society,
B/h. Mira Society, Nr. Anand Marg,
Off. Shankar Sheth Road,
Pune-411037.

☎ (020) 26436265

* सुरत :

डॉ. प्रकृतभाई जे. शेठ

डी-१, अर्पण अपार्टमेन्ट,
बाबु निवासनी गली,
टीमलीयावाड, सुरत-३८५००१.

☎ (०२५१) ३०१३२४४

* राजकोट :

श्री कमलेशभाई दामाणी

“जिनाज्ञा”, २७, करणपरा,
राजकोट-३५०००१.

☎ (०२८१) २२३३१२०

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.

☎ (080)-(0) 22875262, (R) 22259925

* जामनगर :

श्री उदयभाई शाह

C/o. मडावीर अगरबत्ती वर्कस
C-9, सुपर मार्केट, जयश्री टोकीजनी सामे,
जामनगर-३५१००१.

☎ (०२८८) २५७८५१३

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષ્યથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષ્યમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત –

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત
વ્યાખ્યાનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત) મ. સા.

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ
૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા
૩. ચારિત્રાચાર

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા.

૧. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
૨. કર્મવાદ કર્ણિકા
૩. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૪. દર્શનાચાર
૫. શાસન સ્થાપના
૬. અનેકાંતવાદ
૭. પ્રશ્નોત્તરી
૮. ચિત્તવૃત્તિ
૯. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૦. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૧. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય
૧૨. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૪. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૫. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય

પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા. સંપાદિત

૧. શ્રાવકનાં ખારપ્રતોના વિકલ્પો

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
व्याख्यानना ग्रंथो

हिन्दी

व्याख्यानकार :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

१. जैनशासन स्थापना	३. श्रावक के बारह व्रत एवं विकल्प
२. चित्तवृत्ति	४. प्रश्नोत्तरी

संपादक :- प. पू. गणिवर्य श्री अरिहंतसागरजी महाराज साहब

१. पाक्षिक अतिचार

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
अन्य पुस्तकोनी यादी

१. श्री समेतशिष्यरञ्जनी संवेदना	संकलनकर्ता : ज्योतिषभाई शाह
२. श्री नवपद आराधना विधि	संकलनकर्ता : ज्योतिषभाई शाह

गीतार्थ गंगा अंतर्गत
गंगोत्री ग्रंथमाला द्वारा प्रकाशित ग्रंथो

१. धर्मतीर्थ भाग-१

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
विवेचनना ग्रंथो

गुजराती

विवेचनकार :- पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमजु मोता

१. योगविंशिका शण्डशः विवेचन (अप्राप्य)
२. अध्यात्मउपनिषत् प्रकरणा शण्डशः विवेचन
३. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-१
४. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-२
५. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-३
६. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन पूर्वार्ध
७. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन उत्तरार्ध
८. आराधक विराधक यतुर्भगी शण्डशः विवेचन
९. सम्यक्त्व षट्स्थान यउपिषं शण्डशः विवेचन
१०. अध्यात्मसार शण्डशः विवेचन भाग-१
११. प्रतिभाशतक शण्डशः विवेचन भाग-१
१२. प्रतिभाशतक शण्डशः विवेचन भाग-२
१३. कूपदष्टांत विशदीकरणा शण्डशः विवेचन
१४. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-१ (सूत्र १-२)
१५. सूत्रना पट्टिणामदर्शक यत्नलेश भाग-१
१६. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-२ (सूत्र ३-४-५)
१७. सामायादी प्रकरणा शण्डशः विवेचन भाग-१
१८. सामायादी प्रकरणा शण्डशः विवेचन भाग-२
१९. प्रतिभाशतक शण्डशः विवेचन भाग-३
२०. दानदात्रिंशिका-१ शण्डशः विवेचन
२१. मित्रादात्रिंशिका-२१ शण्डशः विवेचन
२२. योगशतक शण्डशः विवेचन
२३. पंचवस्तुक प्रकरणा शण्डशः विवेचन भाग-१

**‘દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની ‘યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા’ના
શબ્દશઃ વિવેચનના સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક**

શ્રુતસદનના સૂત્રધાર ઉપાધ્યાયજી મહારાજ :-

વિશ્વકલ્યાણકર શ્રીજિનશાસનના ગગનને જ્ઞાનાલોકથી પ્રકાશિત અને પ્રભાવિત કરનારા અનેક મહાપુરુષોમાં સ્વપરદર્શનનિષ્ણાત, પ્રકાંડ વિદ્વાન, વિસ્તૃત-સચોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત સાહિત્યના સમર્થ સર્જક, સર્વનયમય વાણી વહાવનાર, ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ **યશોવિજયજી** મહારાજનું આગવું સ્થાન છે. તેઓશ્રીના વિશાળ સાહિત્યજગતમાં એક Master Piece ઉત્તમ નમૂનારૂપ, જુદા જુદા બત્રીશ વિષયો ઉપર વિષયવાર ૩૨-૩૨ અર્થગંભીર શ્લોકોથી વિશદ છણાવટવાળો, તથા ૫૦૫૦ શ્લોકપ્રમાણ અદ્ભુત, અધ્યયનીય, ‘તત્ત્વાર્થદીપિકા’ નામની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી સમલંકૃત, આ ‘દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ પૂ. ઉપાધ્યાયજીની એક અમર કૃતિ છે.

વર્ષોની અખંડ સાધના અને જીવનના વિવિધ અનુભવોના પરિપાકરૂપે એક-એકથી ચડીયાતા ગ્રંથરત્નોનું સર્જન મહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજયજી** મહારાજએ કર્યું છે. એ ગ્રંથરત્નોનો પ્રકાશ અનેક જિજ્ઞાસુઓના અંતરને અજવાળતો રહ્યો છે. મહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજયજી** મહારાજ લોકોમાં ‘લઘુહરિભદ્ર’ની પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે. જીવનના અંત સુધી એમના સાહિત્યસર્જનનું કાર્ય ચાલતું જ રહ્યું છે. લગભગ અઢી દાયકા સુધી ઉપાધ્યાય પદે આરૂઢ રહીને તેઓશ્રીએ જિનશાસનને જયવંતુ રાખ્યું છે.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય **યશોવિજયજી** મહારાજની બહુમુખી પ્રતિભાએ ભાગ્યે જ કોઈ વિષય અણખેડયો રાખ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેઓશ્રીએ જે વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે, એ બધા ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી. એમાંથી ઘણાં જ થોડા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે. આગમ, ન્યાય, પ્રકરણ, યોગ, અધ્યાત્મ, વાદ, કથા, કાવ્ય વગેરે અનેક સાહિત્યની શાખાઓમાં તેમનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. ગુર્જર ભાષામાં પણ વિપુલ પ્રમાણમાં સ્તવન-સજ્જાય-રાસ-ટબા વગેરેની

રચના તેઓશ્રીએ કરેલ છે.

૧૦મી યોગલક્ષણબત્રીશીમાં પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજાએ યોગનું લક્ષણ કરતાં કહ્યું કે “મોક્ષમુખ્યહેતુવ્યાપારઃ”=મોક્ષના મુખ્ય હેતુનો વ્યાપાર તે ‘યોગ’ છે.

યોગના વિવિધ રીતે અનેક પ્રકારના ભેદોનું વર્ણન યોગગ્રંથો-અધ્યાત્મગ્રંથોમાં આવે છે –

યોગના (૧) અધ્યાત્મયોગ (૨) ભાવનાયોગ (૩) ધ્યાનયોગ (૪) સમતાયોગ અને (૫) વૃત્તિસંક્ષય યોગ, એમ પાંચ પ્રકારનો યોગ છે, તો વળી –

(૧) સ્થાનયોગ, (૨) ઊર્ણયોગ, (૩) અર્થયોગ, (૪) આલંબનયોગ અને (૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગ, એમ પાંચ પ્રકારનો પણ યોગ છે, તો વળી –

(૧) ઈચ્છાયોગ (૨) પ્રવૃત્તિયોગ (૩) સ્થૈર્યયોગ અને (૪) સિદ્ધિયોગ એમ ચાર પ્રકારનો પણ યોગ છે તો વળી –

(૧) ઈચ્છાયોગ (૨) શાસ્ત્રયોગ અને (૩) સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ પ્રકારનો પણ યોગ છે તો વળી –

(૧) યોગાવંચકયોગ, (૨) ક્રિયાવંચકયોગ અને (૩) ફલાવંચકયોગ એમ ત્રણ પ્રકારનો પણ યોગ છે, તો વળી –

(૧) તાત્ત્વિકયોગ અને (૨) અતાત્ત્વિકયોગ,

(૧) સાંનુબંધયોગ અને (૨) નિરનુબંધયોગ,

(૧) સાશ્રવયોગ અને (૨) અનાશ્રવયોગ,

(૧) સાપાયયોગ અને (૨) નિરપાયયોગ,

(૧) સોપક્રમયોગ અને (૨) નિરુપક્રમયોગ,

(૧) સબીજયોગ અને (૨) નિર્બીજયોગ,

(૧) સાલંબનયોગ અને (૨) નિરાલંબનયોગ,

(૧) દ્રવ્યયોગ અને (૨) ભાવયોગ,

(૧) નૈશ્વયિકયોગ અને (૨) વ્યાવહારિકયોગ,

(૧) સંપ્રજ્ઞાતયોગ અને (૨) અસંપ્રજ્ઞાતયોગ.

આ રીતે બે-બે પ્રકારે પણ યોગનું વર્ણન આવે છે, તો વળી —

બીજા પણ જ્ઞાનયોગ, તપોયોગ, ક્રિયાયોગ, ભક્તિયોગ, રાજયોગ, મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, નાદયોગ, આનંદયોગ, કર્મયોગ, સમાધિયોગ, ઉપાસના ભૂમિકાયોગનું વર્ણન પણ આવે છે, તો વળી —

પાતંજલયોગસૂત્રમાં અષ્ટાંગયોગનું વર્ણન પણ આવે છે.

આ બધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના યોગોનું વર્ણન સ્વ-પર દર્શનના ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. આમાંથી પ્રસ્તુત યોગભેદબત્રીશીમાં (૧) અધ્યાત્મયોગ, (૨) ભાવનાયોગ, (૩) ધ્યાનયોગ, (૪) સમતાયોગ અને (૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગનું વર્ણન મહોપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજાએ કરેલ છે. સાથે સાથે અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગોના સેવનથી થતા ફળોની પ્રાપ્તિનું પણ વર્ણન કરેલ છે, અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓનું દરેકના ૪/૪ પેટાભેદોના વર્ણનપૂર્વક કુલ-૧૬ ભાવનાઓનું વર્ણન કરેલ છે અને તેમાં મહર્ષિ પતંજલિના પાતંજલયોગસૂત્ર-૧/૩૩નું ઉદ્ધરણ આપીને કહ્યું છે કે (૧) સુખી જીવોમાં મૈત્રી, (૨) દુઃખી જીવોમાં કરુણા, (૩) પુણ્યશાળી જીવોમાં મુદિતા અને (૪) પુણ્યરહિત જીવોમાં ઉપેક્ષા કરવાની છે.

આ પ્રકારની ભાવના કરવાથી જીવમાં ઈર્ષ્યાદિભાવોનો ત્યાગ થાય છે અને તેનાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને કાલુષ્યરહિત પ્રસન્નચિત્ત અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી છે. ત્યારપછી અધ્યાત્મની ઉત્તમતાનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે.

વળી ભાવનાયોગનો અતિશય કરવા માટે દૃઢ સંસ્કારની કારણ બને તેવી પાંચ પ્રકારની ભાવનાઓનું ભાવન કરવા કહ્યું છે. તે આ રીતે —

જ્ઞાનભાવના :- જ્ઞેયનું જ્ઞાન કરવું એ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

દર્શનભાવના :- તત્ત્વને તત્ત્વરૂપે જોવું એ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

ચારિત્રભાવના :- આત્મભાવોમાં ચરવું એ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

તપભાવના :- કર્મરહિત થવું એ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

વૈરાગ્યભાવના :- બાહ્ય વિષયોથી વિરક્ત થવું એ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

ભાવનાયોગવાળા સાધક યોગી આ પાંચ પ્રકારની ભાવના કરે છે, તેના બળથી ધ્યાનને અનુકૂળ ચિત્તની ભૂમિકા પ્રગટે છે.

વળી ધ્યાનયોગને વૃદ્ધિવાળો કરવા માટે ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ આવશ્યક છે, તે ચિત્તના આઠ દોષો બતાવેલ છે અને તેમાં ષોડશક ગ્રંથના ઉદ્ધરણો આપેલ છે.

વળી ધ્યાન વગર સમતા નથી અને સમતા વગર ધ્યાન નથી, આથી ધ્યાન અને સમતાનું અન્યોન્ય કારણપણું બતાવેલ છે.

‘મોક્ષની સાથે આત્માને જોડે તેવો આત્મવ્યાપાર’ યોગ છે. એ પ્રકારના યોગના લક્ષણને સામે રાખીને અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનું વર્ણન કર્યા પછી ‘વૃત્તિરોધ’ને યોગ કહીએ તોપણ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોની તેમાં સંગતિ કરી આપેલ છે - અધ્યાત્માદિ ચાર યોગનો પ્રથમની બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં સમાવેશ કરેલ છે અને વૃત્તિસંકલ્પયોગનો ત્રીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં સમાવેશ કરેલ છે અને ત્યારપછી ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે અને ત્યારપછી અન્ય વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિનો પણ અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગમાં યથાયોગ્ય અંતર્ભાવ કરવાની ભલામણ કરેલ છે.

જૈનદર્શનમાં ‘સમિતિ-ગુપ્તિનો વિસ્તાર’ ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે અને સમિતિ-ગુપ્તિથી અન્ય કોઈ યોગ નથી. આ પ્રકારનો મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ બતાવ્યો છે.

યોગભેદબત્રીશીના અંતિમ તબક્કામાં કહ્યું છે કે શાસ્ત્રમર્યાદાથી સમિતિ-ગુપ્તિકાળમાં દેશવિરતિધર શ્રાવક કે મુનિભગવંત પૂર્ણ રીતે ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને યોગમાર્ગમાં યત્ન કરનારા છે, તેથી દેશવિરતિધર શ્રાવકમાં અને મુનિમાં સાનુબંધ ઉત્કૃષ્ટ યોગની પ્રવૃત્તિ છે અને પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિની પ્રાપ્તિ પૂર્વેનો અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ કે અપુનર્બંધકાદિ જીવોનો યોગ ઉત્કૃષ્ટ યોગ નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ યોગનું કારણ બને તેવી પૂર્વસેવારૂપ યોગના ઉપાયનું સેવન છે.

અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવાનના વચનની સ્થિતિથી અધ્યાત્માદિ પાંચે પ્રકારનો પણ યોગ શીઘ્ર પરમાનંદરૂપ સર્વોત્તમ એવા મોક્ષફળને આપે છે, માટે મોક્ષના અર્થી એવા જીવે શાસ્ત્રવચનથી યોગનો બોધ કરીને શાસ્ત્રને પરતંત્ર થઈને શક્તિના પ્રકર્ષથી યોગમાર્ગમાં યત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી શીઘ્ર મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ થાય.

આ રીતે યોગભેદબત્રીશીમાં આવતા વિષયોની સમજૂતી સંક્ષેપમાં અહીં જણાવેલ છે, તે અંગે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વાયકવર્ગને વિશેષ સમજૂતી ૧૮મી યોગભેદ-બત્રીશીમાં આવતા પદાર્થોની સંક્ષિપ્ત સંકલના તથા ૧૮મી યોગભેદબત્રીશીના પદાર્થનો સુગમતાથી બોધ કરવા માટે સંક્ષિપ્ત ટ્રી બનાવેલ છે, તે જોવાથી પ્રાપ્ત થશે અને વિશેષ તો શ્રીમદ્ મહોપાધ્યાયજીની પંક્તિઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલ શબ્દશઃ વિવેચન જોવાથી અપૂર્વ પદાર્થદર્શન થયાની અનુભૂતિ થશે.

મારી નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે જંઘાબળ ક્ષીણ થતા અમદાવાદ મુકામે પૂજ્યોની આજ્ઞાથી સ્થિરવાસ કરવાનું થયું છે, તે દરમ્યાન જીવનનું કાંઈક સદ્ભાગ્ય સમજું છું કે સતત યોગગ્રંથોના પઠન-પાઠનમાં રત પંડિતવર્યશ્રી પ્રવીણભાઈ પાસે યોગગ્રંથો-અધ્યાત્મગ્રંથોના વાચનનું સદ્આલંબન સાંપડ્યું. આગમોના સારભૂત કહી શકાય એવા અને જે ગ્રંથોમાં યોગમાર્ગને સાંગોપાંગ આવરી લીધો છે એવા અનેક ગ્રંથોનું ક્રમશઃ વાચન ચાલી રહ્યું છે. સાથે સાથે એ વાચનની સંકલના પણ રોજરોજના પાઠની સ્વ સ્વાધ્યાય માટે કરીએ છીએ અને અનેક તત્ત્વજિજ્ઞાસુવર્ગની ભાવનાને અનુલક્ષીને તૈયાર થયેલી સંકલનાઓ ટીકા-ટીકાર્થ-શબ્દશઃ વિવેચન સહિત વચ્ચે વચ્ચે જોડાણ માટે અનેક ઉત્થાનો આપવાપૂર્વક અને અનેક તત્ત્વજિજ્ઞાસુવર્ગને આવા ઉત્તમ ગ્રંથો વાચવાની સુગમતા રહે એ દૃષ્ટિથી ગીતાર્થ ગંગા સંસ્થાના ઉપક્રમે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

ઘણા શ્રમસાધ્ય આ સઘળું કાર્ય હોય છે, આમ છતાં પરમાત્માની અચિંત્ય કૃપાશક્તિ, યોગમાર્ગસંદર્શક ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુવર્યોની સતત વરસતી કૃપાદૃષ્ટિ, અનેક તત્ત્વજિજ્ઞાસુવર્ગની સદ્ભાવનાઓ, આ બધાના ફળસ્વરૂપે નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ વૈરાગ્યવર્ધક-સંવેગવર્ધક આ ગ્રંથોની શ્રુતભક્તિરૂપે અને વિશેષ તો છેલ્લા ૧૦ વર્ષોથી યોગગ્રંથોના શ્રવણ-મનન-ચિંતન વગેરે કારણે યોગમાર્ગ પ્રત્યે જે રુચિ ઉલ્લસિત થઈ છે, દેવ-ગુરુની કૃપાથી આવા મહામૂલા ગ્રંથોના વાચનથી જે યોગમાર્ગનો આંશિક બોધ પ્રાપ્ત થયો છે, તે પરિણતિના સ્તરે આ જન્મમાં કે છેવટે જન્માંતરમાં પણ સુદેવત્વ-સુમનુજત્વની પ્રાપ્તિ દ્વારા વિશેષ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ઉપકારક બને એ જ ઉદ્દેશથી કરેલો આ પરિશ્રમ સાર્થક ગણાશે. નાદુરસ્ત તબિયતમાં શરીર-સંયોગોની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ આ ગ્રંથોના વિવેચનના પાઠ-લેખનના કાર્ય દ્વારા પ્રસન્નતા જળવાઈ રહી

છે. ખરેખર ! ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે ઉત્તમોત્તમ આ યોગગ્રંથો-અધ્યાત્મગ્રંથોના સ્વાધ્યાયરૂપ સંજીવનીએ ઔષધનું કાર્ય કરેલ છે.

આ શ્રુતભક્તિનું કાર્ય પ્રસ્તુત બત્રીશીના શ્લોક-૩૨માં મહોપાધ્યાયજી ભગવંતે કહ્યું તેમ મોક્ષના અર્થી એવા મને અને મોક્ષના અર્થી એવા સૌ કોઈને શીઘ્ર મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરાવે એ જ એકમાત્ર ઉદ્દેશથી કરેલ છે.

આ યોગભેદદ્વાત્રિંશિકાના ગુજરાતી વિવેચનના પ્રુફ સંશોધન કાર્યમાં શ્રુતોપાસક શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેમણે પણ આવી ઉત્તમ દ્વાત્રિંશિકાના વાચનનો-પ્રુફ સંશોધનનો લાભ મળવા બદલ કૃતાર્થતા વ્યક્ત કરેલ છે.

પ્રસ્તુત યોગભેદબત્રીશીનું વિવરણ લખવામાં કે સંકલન-સંશોધનાદિ કાર્યમાં છદ્મસ્થતાને કારણે તરણતારણ શ્રી જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' માંગું છું.

પ્રાંતે સ્વ અધ્યાત્માદિ યોગોની નિર્મળતા માટે કરાયેલો આ પ્રયાસ સ્વ-પર ઉપકારક બને અને આ સંકલન-આલેખનકાર્ય અનુભવમાં પલટાય કે જેથી યોગીનાથ પરમાત્માએ બતાવેલા યોગમાર્ગને પામી અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય યોગની પ્રાપ્તિ દ્વારા શીઘ્ર પરમાનંદસ્વરૂપ સર્વોત્તમ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ મને અને સૌ કોઈ યોગમાર્ગના આરાધક ભવ્ય જીવોને થાય એ જ શુભકામના.

◆ 'કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્' ◆

મહા સુદ-૧૩,
વિ. સં. ૨૦૬૨, શુક્રવાર,
તા. ૧૦-૨-૨૦૦૬
એફ-૨, જેઠાભાઈ પાર્ક,
નારાયણનગર રોડ,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પ.પૂ.આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજાના સામ્રાજ્યવર્તી ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.
હેમભૂષણસૂરિ મહારાજના આજ્ઞાવર્તિની તથા
પ.પૂ. સમતામૂર્તિ પ્રવર્તિની સા. રોહિતાશ્રીજી
મહારાજના શિષ્યા સા. ચંદનબાલાશ્રી

૧૮મી 'યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા'માં આવતા પદાર્થોની સંક્ષિપ્ત સંકલના

મોક્ષની સાથે આત્માને જોડી આપે તે યોગ કહેવાય અને તે યોગ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ પાંચ ભેદવાળો છે એમ શ્લોક-૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ છે.

(૧) અધ્યાત્મયોગ :-

ઔચિત્યપૂર્વક અણુવ્રત કે મહાવ્રતથી યુક્તનું મૈત્ર્યાદિભાવોથી સહિત શાસ્ત્રવચનાનુસાર તત્ત્વચિંતન તે અધ્યાત્મ છે એમ શ્લોક-૨માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે ઔચિત્યપૂર્વક વ્રતો ગ્રહણ કર્યા પછી ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને ઉચિત ક્રિયાઓ થતી હોય ત્યારે મોક્ષને અનુકૂળ જે સુદૃઢ મનોયોગ છે તે અધ્યાત્મ છે.

તે અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવો ઉપકારક છે, તેથી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવોનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૩ થી ૭ સુધી વિસ્તારથી બતાવેલ છે.

અધ્યાત્મના સેવનથી પાપનો ક્ષય, સત્ત્વનો પ્રકર્ષ, ચિત્તની સમાધિ અને શાશ્વત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે અધ્યાત્મના ફળો ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૮માં બતાવેલ છે.

(૨) ભાવનાયોગ :-

અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિ પછી વીર્યના પ્રકર્ષથી અધ્યાત્મનો ભાવ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે તે ભાવનાયોગ છે અને તે ભાવનાયોગનું ફળ કામ-ક્રોધાદિ અશુભ ભાવોની નિવૃત્તિ અને શુદ્ધ સત્ત્વનો ઉત્કર્ષ છે, તે શ્લોક-૯માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

આ ભાવનાયોગ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્યના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે, એ કથન શ્લોક-૧૦માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

(૩) ધ્યાનયોગ :-

ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ શ્લોક-૧૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે. સ્થિર દીપક જેવું ધારાલગ્ન જ્ઞાન હોય ત્યારે એક પદાર્થ વિષયક મતિજ્ઞાનના અવિચ્ચુતિ ભેદનો પ્રવાહ ચાલે છે અને તે ધ્યાન કોઈ પ્રશસ્ત આલંબનથી પ્રવર્તતું હોય ત્યારે ધ્યાનયોગ બને છે.

ધ્યાનમાં વિઘ્નભૂત ચિત્તના આઠ દોષો છે, તે દોષોના પરિહારથી ધ્યાનયોગ સમ્યગ્ બને છે. તેથી શ્લોક-૧૨ થી ૨૦ સુધી તે દોષોનું વર્ણન ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે.

ધ્યાનમાં વર્તતા ખેદાદિ આઠ દોષો ક્રિયાના પણ દોષો છે, તેથી ધ્યાનની પૂર્વભૂમિકારૂપે આગમને પરતંત્ર થઈને કરાતી ક્રિયાઓમાં પણ ખેદાદિ દોષોનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે ક્રિયા પૂર્ણ વચનાનુસાર બને છે અને શાસ્ત્રથી પરિપૂર્ણ નિયંત્રિત ક્રિયામાં ચિત્ત એકાગ્ર બને ત્યારે ધ્યાનયોગ આવે છે. તે ધ્યાનયોગમાં પણ ખેદાદિ આઠ દોષોમાંથી કોઈપણ દોષ પ્રાપ્ત થાય તો તે ધ્યાનયોગ ત્રુટિત થાય છે, તેથી મોક્ષના અર્થી જીવે સદનુષ્ઠાન અને સદનુષ્ઠાનના ફળરૂપ ધ્યાનયોગમાં ખેદાદિ આઠ દોષોના પરિહારપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ.

ધ્યાનયોગના અભ્યાસથી આત્મામાં સ્વાધીનતા આવે છે અર્થાત્ કર્મને પરતંત્ર ચાલવાની વૃત્તિનો અભાવ થાય છે અને અંતઃકરણમાં પરિણામનું નિશ્ચલપણું આવે છે અને કર્મોના અનુબંધનો વિચ્છેદ થાય છે. આ ધ્યાનયોગનું ફળ શ્લોક-૨૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

(૪) સમતાયોગ :-

વ્યવહારનયથી કુદૃષ્ટિથી કલ્પિત એવા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોમાં વિવેકને કારણે સમત્વબુદ્ધિ પ્રગટે છે, તે સમતા છે. આ પ્રકારનું સમતાયોગનું સ્વરૂપ શ્લોક-૨૨માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

સમતા અને ધ્યાન પરસ્પર એકબીજાની વૃદ્ધિના કારણ બનીને પ્રવાહરૂપે ચાલે છે તે વાત શ્લોક-૨૩માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

સમતાયોગના ફળરૂપે અનેક ઋદ્ધિઓ પ્રગટે છે, તોપણ નિરપેક્ષ મુનિઓ ઋદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરતા નથી. વળી, સમતાના ફળરૂપે સૂક્ષ્મ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને કર્મબંધના હેતુભૂત એવી અપેક્ષાનો વિચ્છેદ થાય છે તે વાત શ્લોક-૨૪માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

(૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગ :-

વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓનો અને પરિસ્પંદરૂપ વૃત્તિઓનો અપુનર્ભાવથી રોધ વૃત્તિસંક્ષય છે. કેવલજ્ઞાન વખતે મોહના વિકલ્પો અને મતિજ્ઞાનના વિકલ્પોરૂપ વૃત્તિઓ નાશ પામે છે અને યોગનિરોધ વખતે પરિસ્પંદરૂપ વૃત્તિઓ નાશ પામે છે. તે વૃત્તિસંક્ષય નામનો પાંચમો યોગભેદ છે તે કથન શ્લોક-૨૫માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ છે.

વૃત્તિસંક્ષયયોગના ફળરૂપે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ અને અંતે અનાબાધ એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વાત શ્લોક-૨૬માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

મોક્ષની સાથે આત્માને જોડે તેવો આગમના વચનાનુસાર દેશવિરાતિધરની ક્રિયાથી માંડીને શૈલેશી સુધીનો વ્યાપાર યોગ છે અને તે યોગને ગ્રહણ કરીને અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગના ભેદો બતાવ્યા. હવે સંસારના કારણીભૂત એવી વૃત્તિઓનો રોધ યોગ છે, એ પ્રકારનું લક્ષણ કરીએ તોપણ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદ ઘટી શકે છે, તે વાત શ્લોક-૨૭માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

વળી પ્રવૃત્તિરૂપ અને સ્થિરતારૂપ બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો કઈ રીતે સંગત છે અને ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં વૃત્તિસંક્ષયયોગ કઈ રીતે સંગત છે, તે વાત શ્લોક-૨૮માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ શ્લોક-૨૯માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે. તે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અંતર્ભાવ થાય છે. વળી પાંચ પ્રકારની સમિતિ અને ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિમાં સંપૂર્ણ યોગમાર્ગ સંલગ્ન છે, તેથી અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિમાં અને ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ પ્રકારની સમિતિમાં

પણ યથાયોગ્ય અવતાર પામે છે તે વાત શ્લોક-૩૦માં ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલ છે.

નયવિશેષને અવલંબીને કેટલાક વૃત્તિનિરોધને યોગરૂપે સ્વીકારે છે અને અધ્યાત્માદિ ચારને યોગરૂપે સ્વીકારતા નથી, પરંતુ યોગના ઉપાયરૂપે સ્વીકારે છે. તે કથન નયવિશેષથી ઈષ્ટ હોવા છતાં એકાંતે તેમ માનવું ઉચિત નથી, પરંતુ શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પ્રારંભ થતા અધ્યાત્માદિ યોગોને પણ યોગ માનવા ઉચિત છે અને પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વના જીવોની ધર્મની પ્રવૃત્તિને યોગની પૂર્વસેવારૂપે કહેવી ઉચિત છે, તે વાત શ્લોક-૩૧માં બતાવેલ છે.

સંપૂર્ણ યોગમાર્ગનો ફલિતાર્થ : અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગો ભગવાનના વચનને પરતંત્ર યોગમાર્ગના સેવનરૂપ હોવાથી અમૃતઅનુષ્ઠાનરૂપ છે, તેથી શીઘ્ર મોક્ષનું કારણ છે, એ વાત ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૩૨માં બતાવેલ છે.

છન્નસ્થતાને કારણે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતા કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છા મિ દુક્કડં માંગું છું.

વિ. સં. ૨૦૧૨, મહા સુદ-૧૩,
શુક્રવાર, તા. ૧૦-૨-૨૦૦૬,
૩૦૨, વિમલવિહાર, સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

૧૮મી 'યોગભેદ દ્વાત્રિંશિકા'ના પદાર્થનો સુગમતાથી સંક્ષિપ્ત ટ્રીરૂપે બોધ

યોગના ભેદો : શ્લોક-૧

(૧) અધ્યાત્મયોગ (૨) ભાવનાયોગ (૩) ધ્યાનયોગ (૪) સમતાયોગ (૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગ

(૧) અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૨

ઔચિત્યપૂર્વક અણુવ્રતો કે મહાવ્રતોથી યુક્તનું મૈત્ર્યાદિભાવોથી સહિત
શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતન.

અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવો અને તેના ૪-૪ પ્રકારો : શ્લોક-૩-૪-૫-૬

(૧) મૈત્રીભાવ (૨) કરુણાભાવ (૩) મુદિતાભાવ (૪) ઉપેક્ષાભાવ

(૧) ઉપકારી વિષયક મૈત્રી	(૨) સ્વીકીય વિષયક મૈત્રી	(૩) સ્વપ્રતિપન્ન વિષયક મૈત્રી	(૪) અખિલ વિષયક મૈત્રી
-------------------------------	--------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------

(૧) મોહથી કરુણા	(૨) દુઃખિતના દુઃખથી કરુણા	(૩) સંવેગથી કરુણા	(૪) સ્વભાવથી કરુણા
--------------------	------------------------------	----------------------	-----------------------

(૧) આપાતરમ્ય સુખમાં મુદિતા	(૨) સદ્દેતુરમ્ય સુખમાં મુદિતા	(૩) અનુબંધયુક્ત સુખમાં મુદિતા	(૪) પ્રકૃષ્ટ સુખમાં મુદિતા
-------------------------------	----------------------------------	----------------------------------	-------------------------------

(૧) કરુણાથી અહિતમાં ઉપેક્ષા	(૨) અનુબંધથી અનવસરમાં ઉપેક્ષા	(૩) નિર્વદથી અસાર સુખમાં ઉપેક્ષા	(૪) તત્ત્વચિંતનથી સર્વત્ર ઉપેક્ષા
-----------------------------------	-------------------------------------	--	--------------------------------------

**મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો ફળપ્રાપ્તિ દ્વારા
અધ્યાત્મની નષ્ટતિમાં ઉપયોગ : શ્લોક-૭**

(૧) સુખીમાં ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરી મૈત્રીભાવને પ્રાપ્ત કરી અધ્યાત્મનો આશ્રય	(૨) દુઃખિતોની ઉપેક્ષાનો ત્યાગ કરી કૃપાને રાખી અધ્યાત્મનો આશ્રય	(૩) પ્રાણીઓના સુકૃતમાં દ્વેષનો ત્યાગ કરી હર્ષને ધારણા કરી અધ્યાત્મનો આશ્રય	(૪) અધર્મી જીવોમાં રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરી ઉપેક્ષા રાખી અધ્યાત્મનો આશ્રય
--	---	---	--

અધ્યાત્મથી પ્રાપ્ત થતા ફળો : શ્લોક-૮

(૧) પાપનો ક્ષય	(૨) વીર્યનો પ્રકર્ષ	(૩) ચિત્તની સમાધિ	(૪) શાશ્વત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
----------------	---------------------	-------------------	--------------------------------

અધ્યાત્મની ઉત્તમતાનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૮

(૧) સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ અમૃત	(૨) મોહરૂપ વિષના વિકારોને દૂર કરનાર
--------------------------------	-------------------------------------

(૨) ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૯

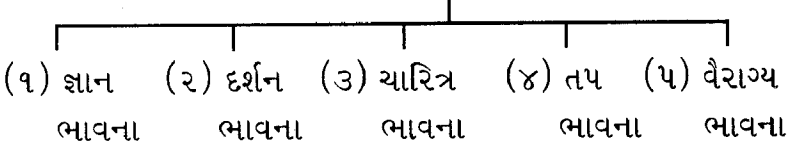

પ્રતિદિવસ ઉત્કર્ષને પામતો અધ્યાત્મનો અભ્યાસ

ભાવનાયોગના ફળો : શ્લોક-૯

(૧) કામ-ક્રોધાદિની ઉપરતિ=શાંતિ	(૨) શુદ્ધસત્ત્વના સમુત્કર્ષરૂપ ભાવની વૃદ્ધિ
--------------------------------	---

ભાવનાયોગનો અતિશય કરવા માટે દૈવસંસ્કારનું કારણ બને તેવી પાંચ પ્રકારની ભાવનાઓનું ભાવન : શ્લોક-૧૦

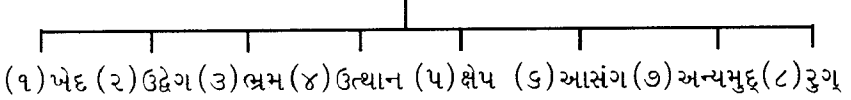
(૩) ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૧૧

સ્થિરપ્રદીપ સદૃશ ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ,

વિજાતીય પ્રત્યયથી અવ્યવધાનવાળો સૂક્ષ્મ આલોચન સહિત પ્રશસ્ત એકાર્થબોધ.

ધ્યાનયોગને વૃદ્ધિમત્ કરવા માટે ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ આવશ્યક છે તે ચિત્તના આઠ દોષો : શ્લોક-૧૨ થી ૨૦

(૧) ખેદ :- પૂર્વક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસ દુઃખાનુબંધી યત્ન-ચિત્તની દૃઢતાનો અભાવ.

(૨) ઉદ્વેગ :- અપ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે અશ્રાંત વ્યક્તિનો સદનુષ્ઠાનમાં માનસદુઃખાનુબંધી યત્ન-શાસ્ત્રવિધિમાં અનાદર થવાથી રાજવેઠ જેવી ક્રિયા યોગીકુળમાં જન્મની બાધક.

(૩) ભ્રમ :- ચિત્તનો વિપર્યય-કૃતાકૃતની વાસના વગર યોગનું કરણ યોગસિદ્ધિરૂપ અર્થને અનિષ્પન્ન કરનાર.

(૪) ઉત્થાન :- પ્રશાંતવાહિતાનો અભાવ.

(૫) ક્ષેપ :- યોગકરણકાળના વચ્ચે વચ્ચે અધિકૃત ક્રિયાથી બીજે ચિત્તનો ન્યાસ.

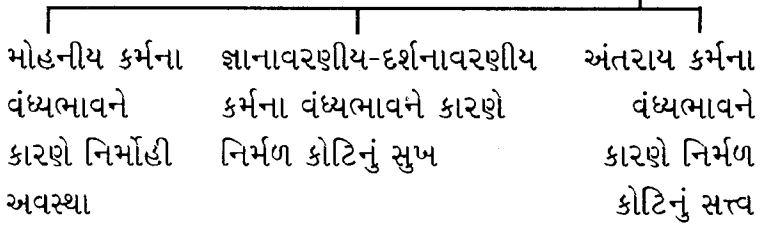
(૬) આસંગ :- નિયત અનુષ્ઠાનવિષયક અભિનિવેશ.

(૭) અન્યમુદ્ :- પોતે જે અનુષ્ઠાન સેવે છે, તેના કરતાં વિહિત કે અવિહિત અન્ય અનુષ્ઠાનમાં પ્રીતિ.

(૮) રુગ્ :- શાસ્ત્રવિધિથી કાંઈક સ્ખલનારૂપ કે ભંગરૂપ રોગદોષ-સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ થવાથી વંધ્ય ફળવાળું અનુષ્ઠાન.

ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતાં ફળો : શ્લોક-૨૧

(૧) સર્વ કાર્યમાં (૨) અંતઃકરણના (૩) કર્મના અનુબંધનો આત્માની સ્વાધીનતા પરિણામનું નિશ્ચલપણું વ્યવચ્છેદ

(૪) સમતાયોગનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૨૨

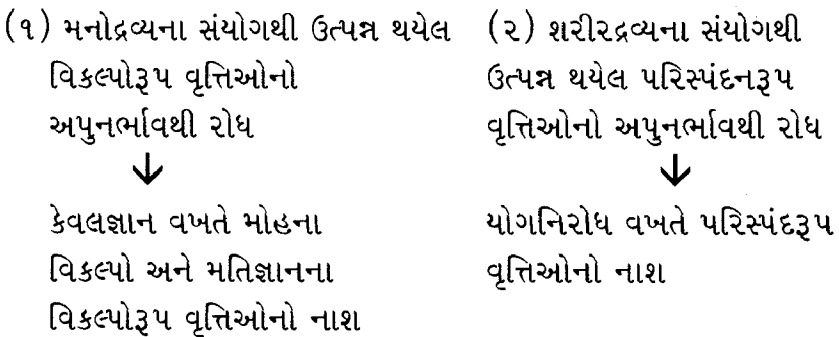

વ્યવહારનયની કુદૃષ્ટિથી અત્યંત કલ્પિત ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુમાં વિવેક વડે તુલ્યતાબુદ્ધિ.

સમતાયોગના ફળો : શ્લોક-૨૪

(૧) ઋદ્ધિનું અપ્રવર્તન (૨) સૂક્ષ્મ કર્મક્ષય (૩) અપેક્ષાતંતુનો વિચ્છેદ

(૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૨૫

વૃત્તિસંક્ષયયોગના ફળો : શ્લોક-૨૬

(૧) કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ (૨) શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ (૩) બાધારહિત એવી મોક્ષની પ્રાપ્તિ

મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિના રોધમાં વ્યાપારભેદને કારણે વૃત્તિરોધ યોગનાં પણ પાંચ ભેદો : શ્લોક-૨૭

(૧) અધ્યાત્મ (૨) ભાવના (૩) ધ્યાન (૪) સમતા (૫) વૃત્તિસંક્ષય

મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિના રોધમાં વ્યાપારના ભેદથી અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોની સંગતિ : શ્લોક-૨૮

અધ્યાત્મ		ભાવના		ધ્યાન		સમતા		વૃત્તિસંક્ષય	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮		
પ્રવૃત્તિ	સ્થિરતા	પ્રવૃત્તિ	સ્થિરતા	પ્રવૃત્તિ	સ્થિરતા	પ્રવૃત્તિ	સ્થિરતા	પ્રવૃત્તિ	સ્થિરતા
રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ	રૂપ
મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ	મનોગુપ્તિ

નોંધ :- અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં અધ્યાત્મમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે. અધ્યાત્મમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં ભાવનામાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે. આ રીતે યથોત્તર વિશુદ્ધપણું છે.

કેવલજ્ઞાન વખતે પ્રગટ થતી ત્રીજી મનોગુપ્તિ

ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૨૯

(૧) વિમુક્ત કલ્પનાજ્ઞાનવાળું મન
(૨) સમપણામાં સુપ્રતિષ્ઠિત મન
(૩) આત્મારામ મન

સમિતિ-ગુપ્તિનો વસ્તાર

ઉત્તમ=ઉત્કૃષ્ટ યોગ : શ્લોક-૩૦

શાસ્ત્રમર્યાદાથી કથન : શ્લોક-૩૧

અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગસ્વરૂપ
પાંચમા ગુણસ્થાનકથી
સાનુબંધયોગની પ્રવૃત્તિ

પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વમાં
પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય

અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના યોગનું ફળ : શ્લોક-૩૨

પાંચમા ગુણસ્થાનકથી અધ્યાત્માદિયોગનો પ્રારંભ,
ભગવાનના વચનાનુસાર મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિથી
ઉપર-ઉપરની કક્ષાના યોગનું પ્રગટીકરણ,
યોગનિરોધમાં નિષ્ઠા, પરમાનંદરૂપ સર્વોત્તમ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ.

— પૂ. રોહિતાશ્રી શિષ્યાણુ
સા. ચંદનબાલાશ્રી

❁ અનુક્રમણિકા ❁

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧.	યોગના પાંચ પ્રકારના ભેદોના નામ :	૩
૨.	(1) અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ.	૩-૬
૩.	મૈત્રીના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ.	૬-૯
૪.	કરુણાના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ.	૧૦-૧૩
૫.	મુદિતાના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ.	૧૩-૧૭
૬.	ઉપેક્ષાના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ.	૧૭-૨૧
૭.	મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો ફળપ્રાપ્તિ દ્વારા અધ્યાત્મની નિષ્પત્તિમાં ઉપયોગ.	૨૨-૨૬
૮.	(i) અધ્યાત્મથી પ્રાપ્ત થતાં ફળો. (ii) અધ્યાત્મની ઉત્તમતાનું સ્વરૂપ.	૨૭-૩૦
૯.	(2) (i) ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ : (ii) ભાવનાયોગનું ફળ.	૩૦-૩૨
૧૦.	દૃઢ સંસ્કારનું કારણ બને તેવી પાંચ પ્રકારની ભાવનાઓનું સ્વરૂપ.	૩૩-૩૫
૧૧.	(3) ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ :	૩૬-૩૯
૧૨.	(i) ધ્યાનયોગની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ માટે ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ આવશ્યક. (ii) ચિત્તના આઠ દોષોના નામો.	૩૯-૪૧
૧૩.	ખેદદોષનું સ્વરૂપ.	૪૧-૪૩
૧૪.	(i) ઉદ્વેગદોષનું સ્વરૂપ. (ii) ખેદદોષ અને ઉદ્વેગદોષમાં તફાવત.	૪૪-૪૬
૧૫.	ભ્રમદોષનું સ્વરૂપ.	૪૬-૪૯
૧૬.	ઉત્થાનદોષનું સ્વરૂપ.	૪૯-૫૨

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧૭.	ક્ષેપદોષનું સ્વરૂપ.	૫૩-૫૫
૧૮.	આસંગદોષનું સ્વરૂપ.	૫૫-૫૭
૧૯.	અન્યમુદ્દ દોષનું સ્વરૂપ.	૫૮-૬૧
૨૦.	રુગ્ન દોષનું સ્વરૂપ.	૬૧-૬૪
૨૧.	ધ્યાનના ફળો.	૬૪-૬૭
૨૨.	(૪) સમતાયોગનું સ્વરૂપ.	૬૭-૭૦
૨૩.	ધ્યાનથી સમતા અને સમતાથી ધ્યાનની વૃદ્ધિ.	૭૦-૭૫
૨૪.	સમતાના ફળો.	૭૬-૭૭
૨૫.	(૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગનું સ્વરૂપ.	૭૮-૮૧
૨૬.	વૃત્તિસંક્ષયયોગના ફળો.	૮૧-૮૨
૨૭.	અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો વૃત્તિરોધ યોગ.	૮૩-૮૬
૨૮.	ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગોનો સમાવેશ.	૮૬-૯૩
૨૯.	મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ.	૯૩-૯૫
૩૦.	સમિતિ-ગુપ્તિનો પ્રપંચ=વિસ્તાર ઉત્તમયોગ.	૯૫-૯૮
૩૧.	(i) યોગસ્વરૂપે અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગનું કથન. (ii) પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વમાં પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય.	૯૯-૧૦૧
૩૨.	અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના યોગનું ફળ.	૧૦૧-૧૦૨

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
ॐ ऐं नमः ।

महामहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयवाचकविरचिता
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

योगभेदद्वात्रिंशिका-१८

१७मी दैवपुरुषकारभत्रीशी साथे प्रस्तुत योगभेदभत्रीशीनुं योजन :-

अनन्तरं पुरुषकारप्राधान्येन चारित्रप्राप्तौ योगप्रवृत्तिरुक्तेति तद्भेदानेवात्राह -
अर्थ :-

अनन्तर=पूर्वे १७मी भत्रीशीमां पुरुषकारना प्राधान्यथी चारित्रनी प्राप्तिमां=दैव गौण अने पुरुषकार प्रधान प्रवर्ततुं હોય તેવા ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં, યોગપ્રવૃત્તિ કહેવાઈ=મોક્ષની સાથે આત્માને જોડે તેવા પરિણામવાળી પ્રવૃત્તિ કહેવાઈ, એથી કરીને તેના ભેદને જ=યોગભેદને જ, અહીં=પ્રસ્તુત ૧૮મી ભત્રીશીમાં કહે છે -

ભાવાર્થ :-

જીવની જે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિઓ છે તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં દૈવ અને પુરુષકાર ઉભય કારણ છે, અને સંસારવર્તી પણ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં દૈવ પ્રધાન હોય છે, તો કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં પુરુષકાર પ્રધાન હોય છે.

જેમ - અર્થઉપાર્જનની ક્રિયામાં કોઈકને અલ્પ પુરુષાર્થ અને ઘણું ભાગ્ય હોય તો દૈવથી ધન મળ્યું છે એમ કહેવાય છે, ત્યાં દૈવ પ્રધાન છે અને પુરુષકાર ગૌણ

છે, અને કેટલાક જીવો ઉદમ કરી કરીને દૈવને અનુકૂળ કરે છે અને ધનને મેળવે છે, તે સ્થાનમાં દૈવ ગૌણ છે અને પુરુષકાર પ્રધાન છે. તેમ ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં પણ દૈવ અને પુરુષકાર કારણ છે અને જે ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં પુરુષકાર પ્રધાન હોય અને દૈવ ગૌણ હોય તે પ્રવૃત્તિ જીવને માટે કલ્યાણનું કારણ બને છે અને પુરુષકારના પ્રાધાન્યથી દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ પૂર્વે ૧૭મી બત્રીશીમાં બતાવ્યું.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ જ્યાં સુધી વીતરાગ ન બને ત્યાં સુધી રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા મુક્ત નથી; તોપણ જ્યારે જીવને શાસ્ત્રથી બોધ થાય છે કે તેનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ સિદ્ધાવસ્થામાં છે, અને સિદ્ધાવસ્થામાં અસાંયોગિક સુખ છે, તે જ પરમાર્થથી જીવને માટે પ્રકૃષ્ટ સુખ છે, અને સાંયોગિક સુખ છે, તે જીવનું વિકારવાળું સુખ છે ત્યારે તે બોધથી વિવેક પ્રગટવાને કારણે અસાંયોગિક સુખનો અર્થી જીવ ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યારે તેનો રાગ અસાંયોગિક સુખ પ્રત્યે હોય છે અને અસાંયોગિક સુખની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત ઉચિત આચરણ પ્રત્યે હોય છે અને તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે. તેથી અસાંયોગિક સુખ પ્રત્યેના રાગથી તેના ઉપાયભૂત ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં જીવ યત્ન કરતો હોય ત્યારે તેનો રાગ આત્મિક હિતમાં પ્રવર્તે છે, તેથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિકાળમાં વર્તતા રાગાંશને આશ્રયીને વિચારીએ તો રાગ આપાદક ક્ષયોપશમભાવનું કર્મ દૈવનો અંશ છે અને તે રાગાંશને જીવ પોતાના આત્મિક હિતમાં સ્વપરાક્રમથી પ્રવર્તાવે છે, તેથી ત્યાં પુરુષકાર પ્રધાન છે અને દૈવ ગૌણ છે અર્થાત્ સાધક યોગી જ્યારે ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે દૈવ ગૌણ છે અને સ્વપરાક્રમ પ્રધાન છે અને જ્યારે તે સાધક યોગી પ્રમાદવશ થઈને લોકસંજ્ઞાથી કે અન્ય કોઈ સંજ્ઞાથી કે અનાભોગથી ચારિત્રના આચારોમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે પ્રમાદ આપાદક કર્મ બળવાન છે અને પુરુષકાર ગૌણ છે, તેથી મોક્ષને અનુકૂળ યત્ન થતો નથી, પરંતુ વિદ્યમાન ગુણસ્થાનકના પાતને અનુકૂળ વ્યાપાર થાય છે. તેથી તે વ્યાપાર યોગ નથી, પરંતુ જ્યારે મોહને વશ કરીને સાધક યોગી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તે ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ બને છે આથી યોગપ્રવૃત્તિના ભેદોને પ્રસ્તુત ૧૮મી બત્રીશીમાં ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજા બતાવે છે.

અવતરણિકા :-

યોગમાર્ગવિશારદો વડે પાંચ પ્રકારનો યોગ કહેવાયો છે, તે પાંચ પ્રકારના યોગના નામો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

અધ્યાત્મં ભાવના ધ્યાનં સમતા વૃત્તિસંક્ષયઃ ।

યોગઃ પञ્ચવિધઃ પ્રોક્તો યોગમાર્ગવિશારદૈઃ ॥૧॥

અન્યથાર્થ :-

યોગમાર્ગવિશારદૈઃ=યોગમાર્ગના વિશારદો વડે અધ્યાત્મં ભાવના ધ્યાનં સમતા વૃત્તિસંક્ષયઃ=અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય પञ્ચવિધઃ યોગઃ=પાંચ પ્રકારનો યોગ પ્રોક્તઃ=કહેવાયો છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

યોગમાર્ગના વિશારદો વડે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય પાંચ પ્રકારનો યોગ કહેવાયો છે. ॥૧॥

ટીકા :-

અધ્યાત્મમિતિ-વ્યક્તઃ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

અધ્યાત્મ વ્યક્તઃ ॥ ‘અધ્યાત્મ’ એ પ્રમાણેના પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે શ્લોક-૧માં યોગના ભેદોના નામ બતાવ્યાં. હવે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

ઔચિત્યાદૃત્તયુક્તસ્ય વચનાત્તત્ત્વચિન્તનમ્ ।

મૈત્ર્યાદિભાવસંયુક્તમધ્યાત્મં તદ્વિદો વિદુઃ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

તદ્વિદો=તેના જાણનારાઓ=અધ્યાત્મના જાણનારાઓ ઔચિત્યાદ્ વૃત્ત-
યુક્તસ્ય=ઔચિત્યથી વૃત્તયુક્તના=ઉચિત પ્રવૃત્તિપૂર્વક વૃત્તયુક્તના મૈત્ર્યાદિ-
ભાવસંયુક્તમ્=મૈત્ર્યાદિ ભાવથી સંયુક્ત વચનાત્ તત્ત્વચિન્તનમ્=વચનથી
તત્ત્વના ચિંતનને. અધ્યાત્મં વિદુઃ=અધ્યાત્મ કહે છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અધ્યાત્મના જાણનારાઓ ઔચિત્યથી વૃત્તયુક્તના મૈત્ર્યાદિ ભાવથી
સંયુક્ત વચનથી તત્ત્વના ચિંતનને અધ્યાત્મ કહે છે. ॥૨॥

ટીકા :-

ઔચિત્યાદિતિ-ઔચિત્યાદ્=ઉચિતપ્રવૃત્તિલક્ષણાત્, વૃત્તયુક્તસ્ય=અણુવ્રતમહા-
વ્રતસમન્વિતસ્ય, વચનાત્=જિનાગમાત્, તત્ત્વચિન્તનં=જીવાદિપદાર્થસાર્થપર્યાલોચનં,
મૈત્ર્યાદિભાવૈઃ=મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાલક્ષણૈઃ, સમન્વિતં=સહિતં, અધ્યાત્મં તદ્વિદો=
અધ્યાત્મજ્ઞાતારો, વિદુઃ=જાનતે ॥૨॥

ટીકાર્થ :-

ઔચિત્યાદ્ જાનતે ॥ તેના જાણનારાઓ=અધ્યાત્મના જાણનારાઓ,
ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ ઔચિત્યથી વૃત્તયુક્તના=અણુવ્રતો મહાવ્રતોથી
સહિતના, મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાસ્વરૂપ મૈત્ર્યાદિ ભાવોથી સમન્વિત=
સહિત, વચનથી=જિનાગમથી, તત્ત્વચિંતનને=જીવાદિ પદાર્થોના સમૂહના
પર્યાલોચનને, અધ્યાત્મ કહે છે. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

(૧) અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ :-

કોઈપણ વ્રતના ગ્રહણ પૂર્વે પોતાના ચિત્તની ભૂમિકા તે વ્રતને અનુરૂપ
નિષ્પન્ન કરવા માટે જે સમ્યગ્ વ્યાયામ=માનસિક, વાચિક, કાયિક કસરત
કરવામાં આવે તે ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે, અને આ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરીને સાધક
આત્મા વ્રતને અનુકૂળ અધિકારિતા પ્રગટ કરે છે.

આ રીતે અધિકારી બન્યા પછી પોતાના સંયોગ પ્રમાણે માતા-પિતા વગેરે સર્વવિષયક ઔચિત્યનો વિચાર કરીને ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવાપૂર્વક દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ વ્રતને સ્વીકારે તેવો સાધક યોગી, ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત બને, અને ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત બન્યા પછી પોતાના આત્માને ચાર ભાવનાથી વાસિત કરે. તે આ રીતે --

(૧) ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક આત્માનું ચિત્ત મૈત્રીભાવસંયુક્ત હોય :-

ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક પ્રથમ પોતાનું ચિત્ત જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવવાળું કરે, તેથી તેના ચિત્તમાં કોઈના હિતની ઉપેક્ષા કે સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિ રહે નહિ.

(૨) ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક આત્માનું ચિત્ત કરુણાભાવસંયુક્ત હોય :-

ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક પોતાનું ચિત્ત દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણાવાળું કરે, તેથી તેના ચિત્તમાં કઠોરતા રહે નહિ.

(૩) ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક આત્માનું ચિત્ત પ્રમોદભાવસંયુક્ત હોય :-

ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક પોતાનું ચિત્ત અધિક ગુણવાળા પ્રત્યે પક્ષપાતવાળું કરે, તેથી ગુણોનું આભિમુખ્ય તેના ચિત્તમાં વર્તે.

(૪) ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક આત્માનું ચિત્ત ઉપેક્ષાભાવસંયુક્ત હોય :-

ઔચિત્યથી વ્રતયુક્ત સાધક પોતાનું ચિત્ત અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે દ્વેષવાળું ન થાય તદર્થે ઉપેક્ષા ભાવના કરે, તેથી અયોગ્ય જીવોના નિમિત્તને પામીને તેનું ચિત્ત કલુષિત ન બને.

આ રીતે મૈત્ર્યાદિભાવનાથી ભાવિત થયેલ યોગી સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર જીવાદિ તત્ત્વોનું પર્યાલોચન કરે ત્યારે તેના ચિત્તનો ઉપયોગ પ્રતિક્ષણ સંવેગની વૃદ્ધિવાળો હોય છે, અને તે સંવેગની વૃદ્ધિવાળો ઉપયોગ જીવને આત્મભાવમાં નિવેશ કરાવે છે, તેને અધ્યાત્મને જાણનારાઓ અધ્યાત્મ કહે છે.

આ ઉપયોગકાળમાં જીવમાં વર્તતા રાગાદિભાવો સ્વપરાક્રમથી તત્ત્વમાર્ગની વૃદ્ધિમાં પ્રવર્તતા હોવાથી દૈવ ગૌણ છે અને પુરુષકાર પ્રધાન છે, અને સાધક યોગી જે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પામ્યા હોય તે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિનો પરિણામ પ્રસ્તુત તત્ત્વચિંતનના બળથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો હોય છે, તેથી તે

યોગીનો મોક્ષ પ્રત્યે કે મોક્ષના ઉપાય પ્રત્યેનો રાગ પૂર્વ પૂર્વ કરતાં વિશેષ પ્રકર્ષવાળો બનતો જાય છે, અને ભવના સંચારને કરે તેવા રાગાદિભાવોની શક્તિ પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ-ક્ષીણતર થતી જાય છે, તેથી સાધક યોગી પૂર્વ પૂર્વ કરતાં અધિક અધિક અધ્યાત્મભાવોના વિકાસને પામે છે, તેને યોગીઓ અધ્યાત્મ કહે છે. ॥૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં અધ્યાત્મનું લક્ષણ કર્યું અને તે લક્ષણમાં મૈત્ર્યાદિ ભાવોથી યુક્ત તત્ત્વચિંતનને અધ્યાત્મ કહ્યું. તેથી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવોનું સ્વરૂપ શું છે ? અને તેના અવાંતર ભેદોનું સ્વરૂપ શું છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે, ત્યાં પ્રથમ મૈત્રીના ચાર ભેદો ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સુખચિન્તા મતા મૈત્રી સા ક્રમેણ ચતુર્વિધા ।

ઉપકારિસ્વકીયસ્વપ્રતિપન્નાખિલાશ્રયા ॥૩॥

અન્યથાર્થ :-

સુખચિન્તા મૈત્રી મતા=સુખની ચિંતા મૈત્રી કહેવાયેલ છે. સા=તે મૈત્રી ક્રમેણ=ક્રમથી ઉપકારિસ્વકીયસ્વપ્રતિપન્નાખિલાશ્રયા=ઉપકારી આશ્રયવાળી, સ્વકીય આશ્રયવાળી, સ્વપ્રતિપન્ન આશ્રયવાળી અને સર્વ આશ્રયવાળી ચતુર્વિધા=ચાર પ્રકારે છે. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

સુખની ચિંતા મૈત્રી કહેવાય છે. તે મૈત્રી ક્રમથી ઉપકારી આશ્રયવાળી, સ્વકીય આશ્રયવાળી, સ્વપ્રતિપન્ન આશ્રયવાળી અને સર્વ આશ્રયવાળી એમ ચાર પ્રકારે છે. ॥૩॥

ટીકા :-

સુખેતિ-સુખચિન્તા=સુખેચ્છા મૈત્રી મતા, સા ક્રમેણ વિષયભેદેન ચતુર્વિધાઉપકારી=સ્વોપકારકર્તા, સ્વકીયો=અનુપકર્તાઽપિ નાલપ્રતિબદ્ધાદિઃ, સ્વપ્રતિપન્નશ્ચ=

સ્વપૂર્વપુરુષાશ્રિતઃ સ્વાશ્રિતો વા, અખિલાશ્ચ=પ્રતિપત્રત્વસમ્બન્ધનિરપેક્ષાઃ સર્વ એવ, તદાશ્રયા=તદ્વિષયા । તદુક્તમ્ -

“ઉપકારિસ્વજનેતરસામાન્યગતા ચતુર્વિધા મૈત્રી” (૧૩/૧ ષોડ. પૂર્વા.) ઇતિ ॥૩॥

ટીકાર્થ :-

સુખચિન્તા ... ચતુર્વિધા - સુખની ઈચ્છા મૈત્રી કહેવાયેલ છે. તે=મૈત્રી ક્રમ વડે વિષયના ભેદથી, ચાર પ્રકારે છે.

ઉપકારી કર્તા, (૧) ઉપકારી=સ્વઉપકાર કરનાર,

સ્વકીયઃ પ્રતિબદ્ધાદિઃ, (૨) સ્વકીય=અનુપકારી પણ નાલપ્રતિબદ્ધાદિ=કૌટુંબિક સંબંધવાળા,

સ્વપ્રતિપત્રશ્ચ સ્વાશ્રિતો વા, (૩) અને સ્વપ્રતિપત્ર=સ્વપૂર્વપુરુષ-આશ્રિત=પોતાના વડીલજનોએ જેને આશ્રય આપ્યો હોય તે અથવા સ્વાશ્રિત=પોતે જેને આશ્રય આપ્યો હોય તે,

અખિલાશ્ચ સર્વ એવ, (૪) અને અખિલ=પ્રતિપત્રત્વસંબંધથી નિરપેક્ષ=સ્વીકાર કરાયેલ સંબંધથી નિરપેક્ષ, સર્વ જ.

તદાશ્રયા=તદ્વિષયા । ઉપકારી આદિ આશ્રયવાળી=ઉપકારી આદિ વિષયવાળી અર્થાત્ ઉપકારીવિષયવાળી, સ્વકીયવિષયવાળી, સ્વપ્રતિપત્રવિષયવાળી અને સર્વવિષયવાળી ચાર પ્રકારની મૈત્રી છે, એમ અન્યથ છે.

તદુક્તમ્=તે=ચાર પ્રકારની મૈત્રી છે, તે ષોડશક-૧૩ શ્લોક-૯ના પૂર્વાર્ધમાં કહેવાયું છે -

ઉપકારિસ્વજને મૈત્રી” ઇતિ ॥ ઉપકારીગત=ઉપકારીવિષયવાળી, સ્વજનગત=સ્વજનવિષયવાળી, ઈતરગત=સ્વપ્રતિપત્રવિષયવાળી, સામાન્યગત=સર્વલ્લવવિષયવાળી ચાર પ્રકારે મૈત્રી છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિ સૂચક છે. ॥૩॥

❖ સ્વકીયોડનુપકર્તાડપિ=અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સ્વઉપકારી વિષયવાળી મૈત્રી છે, પરંતુ સ્વઅનુપકારી વિષયવાળી પણ મૈત્રી છે.

❖ નાલપ્રતિબદ્ધાદિ - અહીં ‘આદિ’ થી મિત્રવર્ગ, પરિચિત વર્ગ આદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૧) મૈત્રીભાવનાનું સ્વરૂપ :-

મિત્રનો ભાવ તે મૈત્રી છે. જેની સાથે મૈત્રી હોય તેના સુખની ચિંતા જીવને વર્તે છે. આ મૈત્રી વિષયના ભેદથી નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારની છે :

(૧) સ્વઉપકારીવિષયક મૈત્રી :- જેમણે પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, એવા માતા-પિતા કે અન્ય કોઈ ઉપકારી હોય તેમના સુખની ચિંતા કરવી, તે ઉપકારી આશ્રયા મૈત્રી છે. આ પ્રકારની મૈત્રી જીવમાં કાંઈક વિવેક પ્રગટ થવાથી થાય છે અને તેથી તેને પોતાના ઉપકારી માટે હિતચિંતાનો શુભ અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે.

(૨) સ્વકીયવિષયક મૈત્રી :- પોતાના ઉપર જેમનો કોઈ ઉપકાર નથી, તેવા પણ કૌટુંબિક સંબંધવાળાના હિતની ચિંતા કરવી તે સ્વકીય આશ્રયા મૈત્રી છે. આ મૈત્રીમાં કૌટુંબિક સંબંધવાળા, પોતાની સાથે મિત્રતાવાળા કે પોતાના પરિચિત વર્ગ પ્રત્યે હિતની ચિંતા વર્તે છે. આ પ્રકારની મૈત્રી જીવમાં કાંઈક અધિક વિવેક પ્રગટ થવાથી થાય છે. તેથી પોતાના ઉપકારી માતા-પિતા આદિ સિવાય અન્ય પણ કૌટુંબિક સંબંધી આદિ તે સર્વ વિષયક હિતચિંતાનો શુભ અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે.

(૩) સ્વપ્રતિપન્નવિષયક મૈત્રી :- જેઓને પોતાના વડીલોએ આશ્રય આપ્યો છે કે પોતે આશ્રય આપ્યો છે, તેમના હિતની ચિંતા કરવી તે સ્વપ્રતિપન્નાશ્રયા મૈત્રી છે. આ પ્રકારની મૈત્રીમાં પોતાના ઉપકારી કે કૌટુંબિક સંબંધી આદિથી અતિરિક્ત, પોતાના વડીલોને આશ્રિત કે પોતાને આશ્રિત સર્વવિષયક હિતચિંતાનો શુભ અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે.

(૪) અખિલવિષયક મૈત્રી :- કોઈપણ પ્રકારના સંબંધ વગર સર્વ જીવોના સુખની ચિંતા તે અખિલાશ્રયા મૈત્રી છે. આ પ્રકારની મૈત્રીમાં અત્યંત ઉદાર આશય પ્રગટેલો હોવાથી ઉપકારી હોય કે અનુપકારી હોય, કૌટુંબિકાદિક સંબંધી હોય કે કૌટુંબિકાદિક સંબંધી ન હોય, પોતાના વડીલોએ કે પોતે આશ્રય આપેલ હોય કે પોતાના વડીલોએ કે પોતે આશ્રય આપેલ ન હોય એવા સર્વ જીવોના સુખની ચિંતા કરવાનો વિશાળ અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે. આવા અધ્યવસાયવાળા જીવો, કોઈપણ જીવની પ્રવૃત્તિ પોતાને અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય તોપણ તેના

હિતને અનુકૂળ ઈચ્છાવાળા હોય છે. તેથી સર્વ જીવો સાથે ઉચિત વર્તન કરી શકે છે.

જીવનો સહજ સ્વભાવ છે કે પોતાના સ્વાર્થને પ્રધાન કરવો. તેથી જેણે પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તે ઉપકાર પણ પોતાને તેનાથી લાભ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં સુધી જ તે ઉપકારીઓ પ્રિય લાગે છે, પરંતુ આ મારા ઉપકારી છે માટે મારે તેમના હિતની ચિંતા કરવી જોઈએ, તેવો અધ્યવસાય પણ થતો નથી. જ્યારે જીવમાં કાંઈક શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે છે, ત્યારે પોતાના ઉપકારીના ઉપકારને યાદ કરીને તેમના હિતની-સુખની ઈચ્છાનો અધ્યવસાય થાય છે અર્થાત્ ‘હું શું કરું કે જેથી આ ઉપકારી જીવો સુખી થાય’, એવો અધ્યવસાય થાય છે.

વળી કેટલાક જીવોમાં કાંઈક ઉદાર આશય પ્રગટે છે, જેથી કૌટુંબિક સંબંધવાળા, મિત્રાદિ કે સ્વજનાદિ, તેઓએ પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય તોપણ, તે સર્વ પ્રત્યે સુખની ઈચ્છા થાય છે, અને આવો ઉદાર આશય યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત ઉપકારક છે. આના કરતાં પણ અધિક ઉદાર આશય સ્વપ્રતિપન્નાશ્રયા મૈત્રીમાં હોય છે અને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ઉદાર આશય અખિલાશ્રયા મૈત્રીમાં હોય છે.

વળી, જેમને માત્ર બાહ્યસુખ સુખરૂપે દેખાતું હોય તેઓની અન્ય જીવ વિષયક સુખચિંતા પણ બાહ્યપદાર્થમાત્રમાં જ વિશ્રાંતિવાળી હોય છે; પરંતુ જેમણે સંસારનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેવા જીવો અન્ય સંસારી જીવોના આલોક અને પરલોક એમ ઉભયલોકના સુખને સામે રાખીને તેમના હિતની ચિંતા કરે છે, અને વિચારે છે કે “હું એવું કરું કે જેથી આ જીવોને તત્ત્વમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેના બળથી આ લોકમાં પણ સુખી થાય અને પરલોકમાં પણ સુખી થાય અને અંતે પૂર્ણ સુખમય એવા મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરે.” આ પ્રકારની અખિલાષાવાળા જીવો પોતાની શક્તિને અનુરૂપ સર્વ જીવો સાથે ઉચિત વર્તન કરીને તેઓના હિતમાં કારણ બને છે. ॥૩॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત કરુણાના ચાર ભેદો ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

કરુણા દુઃખહાનેચ્છા મોહાદ્ દુઃખિતદર્શનાત્ ।
સંવેગાચ્ચ સ્વભાવાચ્ચ પ્રીતિમત્સ્વપરેષુ ચ ॥૪॥

અન્યથાર્થ :-

દુઃખહાનેચ્છા કરુણા=દુઃખપરિહારની ઈચ્છા કરુણા છે (અને તે) મોહાદ્=મોહથી=અજ્ઞાનથી, દુઃખિતદર્શનાત્=દુઃખિતના દર્શનથી, સંવેગાચ્ચ પ્રીતિમત્સુ=અને સંવેગથી પ્રીતિમાનમાં સ્વભાવાચ્ચ અપરેષુ ચ=અને સ્વભાવથી અપરમાં=પ્રીતિમત્તાસંબંધરહિતમાં છે. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

દુઃખ પરિહારની ઈચ્છા કરુણા છે (અને તે) (૧) મોહથી, (૨) દુઃખિતના દર્શનથી, (૩) સંવેગથી પ્રીતિમાનમાં અને (૪) સ્વભાવથી પ્રીતિમત્તાસંબંધરહિતમાં છે. ॥૪॥

ટીકા :-

કરુણેતિ-દુઃખહાનસ્ય=દુઃખપરિહારસ્ય, ઈચ્છા કરુણા, સા ચ મોહાદ્=અજ્ઞાનાદ્, એકા, યથા ગ્લાનયાચિતાપથ્યવસ્તુપ્રદાનાભિલાષલક્ષણા । અન્યા ચ દુઃખિતસ્ય દીનાદેઃ દર્શનાત્ તસ્ય લોકપ્રસિદ્ધાહારવસ્ત્રશયનાસનાદિપ્રદાનેન । સંવેગાત્=મોક્ષાભિલાષાચ્ચ, સુખિતેષ્વપિ સત્ત્વેષુ પ્રીતિમત્સુ સાંસારિકદુઃખ-પરિત્રાણેચ્છા છદ્મસ્થાનાં અપરા । અપરા પુનરપરેષુ ચ પ્રીતિમત્તાસમ્બન્ધવિકલેષુ સર્વેષ્વેવ, સ્વભાવાચ્ચ પ્રવર્તમાના કેવલિનામિવ ભગવતાં મહામુનીનાં સર્વાનુગ્રહ-પરાયણાનામ્ । इत्येवं चतुर्विधा । तदुक्तम् -

“મોહાસુખસંવેગાન્યહિતયુતા ચૈવ કરુણા” (૧૩/૧ ષોડ. ઉત્ત.) ઇતિ ॥૪॥

ટીકાર્થ :-

દુઃખહાનસ્ય કરુણા, દુઃખહાનની ઈચ્છા=દુઃખના પરિહારની ઈચ્છા, કરુણા છે.

સા ચ અભિલાષલક્ષણા । અને તે (૧) મોહથી=અજ્ઞાનથી એક=પહેલી,

કરુણા છે. જે પ્રમાણે ગ્લાન વડે=બીમાર વડે, યાચિત=મંગાયેલ, અપથ્ય વસ્તુના પ્રદાનના=આપવાના, અભિલાષસ્વરૂપ છે.

અન્યા આસનાદિપ્રદાનેન । (૨) દુઃખિત એવા દીનાદિના દર્શનથી તેને=દુઃખિતને, લોકપ્રસિદ્ધ આહાર, વસ્ત્ર, શયન વગેરે આપવા દ્વારા અન્ય=બીજી, કરુણા છે.

સંવેગાત્ અપરા । (૩) અને સુખિત પાણ પ્રીતિવાળા જીવોમાં સંવેગથી=મોક્ષના અભિલાષથી, દુઃખથી પરિત્રાણસ્વરૂપ=ચાર ગતિના પરિભ્રમણરૂપ દુઃખથી રક્ષણની ઈચ્છાસ્વરૂપ, છદ્મસ્થોને અપર=ત્રીજી, કરુણા છે.

અપરા પુનઃ સર્વાનુગ્રહપરાયણાનામ્ । (૪) અને વળી અપરમાં=પ્રીતિમત્તા સંબંધથી રહિત એવા સર્વ જીવોમાં જ, સ્વભાવથી કેવલીઓની જેમ પ્રવર્તતી એવી સર્વ અનુગ્રહપરાયણ એવા ભગવાન મહામુનિઓની અપર=ચોથી કરુણા છે.

इत्येवं चतुर्विधा=આ પ્રકારની અર્થાત્ આગળમાં વર્ણન કરી એ પ્રકારની, ચાર પ્રકારે કરુણા છે.

तदुक्तम्=તે=ચાર પ્રકારની કરુણા છે તે, ષોડશક-૧૩ શ્લોક-૯ના ઉત્તરાર્ધમાં કહેવાયું છે -

“મોહાત્ કરુણા” ઇતિ ।। (૧) મોહ=અજ્ઞાનયુક્ત (૨) અસુખયુક્ત (૩) સંવેગયુક્ત અને (૪) અન્યના હિતયુક્ત કરુણા છે.

‘इति’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિ સૂચક છે. ॥૪॥

* સુખિતેષ્વપિ સત્ત્વેષુ અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે બાહ્ય રીતે દુઃખી જીવોમાં તો કરુણા છે, પરંતુ ભૌતિક રીતે સુખી એવા પણ જીવોમાં સાંસારિક દુઃખથી મુકાવવાની ઈચ્છારૂપ ત્રીજી કરુણા છે.

ભાવાર્થ :-

(૨) કરુણાભાવનાનું સ્વરૂપ :-

અન્ય જીવના દુઃખને જોઈને તેના તે દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છા એ કરુણા છે. તે કરુણા ચાર પ્રકારની છે.

(૧) મોહથી કરુણા :- અવિવેકમૂલક અજ્ઞાનથી થતી આ કરુણા છે. જેમ કોઈ ગ્લાન-બીમાર વ્યક્તિ અપથ્ય માંગે ત્યારે તેને અપથ્ય આપવાનો અભિલાષ થાય તે અજ્ઞાનથી થતી કરુણા છે.

એ રીતે સંસારી જીવો પાપારંભમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે તેવા જીવોને પાપારંભમાં સહાયક થવાને અનુકૂળ જે કરુણા હોય છે, તે પ્રથમ પ્રકારની અજ્ઞાનમૂલક કરુણા છે. જેમ સંસારી જીવો આરંભ-સમારંભ કરીને ધનાર્જન કરતા હોય ત્યારે ‘હું તેમને ધનાર્જનમાં સહાયક થઉં કે જેથી તેમને ભૌતિક અનુકૂળતાની પ્રાપ્તિ થાય,’ આવી કરુણા અવિવેકવાળી છે, જે મોહથી થનારી પ્રથમ કરુણા છે.

(૨) દુઃખિતના દર્શનથી કરુણા :- દુઃખી એવા દીનાદિને જોઈને તેમના દુઃખને દૂર કરવાના આશયથી આહાર, વસ્ત્રાદિ આપવાના અભિલાષરૂપ આ બીજા પ્રકારની કરુણા છે. આ કરુણામાં મોહનો પરિણામ નથી, પરંતુ દુઃખી જીવોના દુઃખના પરિહારનો અધ્યવસાય છે. આ રીતે દુઃખિતના દુઃખના પરિહારનો અભિલાષ તે બીજી કરુણા છે.

(૩) સંવેગથી કરુણા :- સુખી હોય કે દુઃખી હોય એવા પ્રીતિમત્તા સંબંધવાળા જીવોના સાંસારિક ચાર ગતિના પરિભ્રમણસ્વરૂપ દુઃખને દૂર કરવાના આશયથી તેઓને ધર્મમાં જોડવાના અભિલાષરૂપ છન્નસ્થ જીવોથી કરાચેલી કરુણા તે ત્રીજી કરુણા છે.

(૪) સ્વભાવથી કરુણા :- કોઈપણ પ્રકારના પ્રીતિના સંબંધ વગર સર્વ જીવોમાં સ્વભાવથી કેવલીઓને કરુણા પ્રવર્તતી હોય છે. તેથી તેરમા ગુણસ્થાનકવાળા સયોગી કેવલીઓ યોગ્ય જીવોના ઉપકાર અર્થે ઉચિત યત્ન કરતા હોય છે. આવા પ્રકારની કરુણા સમભાવના પરિણામના ફળરૂપ ઉચિત યત્નસ્વરૂપ હોય છે, પણ તથાપ્રકારની રાગાત્મક લાગણીરૂપ હોતી નથી, જ્યારે પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની કરુણા તે પ્રકારના રાગાત્મક પરિણામોથી ઊઠેલી હોય છે.

જેમ - કેવલીને સમભાવને કારણે જગતના જીવોના હિતપરિણામરૂપ કરુણા હોય છે, તેમ સર્વ જીવોના અનુગ્રહમાં પરાયણ એવા મહામુનિઓને પણ સમભાવના પરિણામમાંથી ઊઠેલી આ ચોથા પ્રકારની કરુણા હોય છે. આ કરુણાથી યુક્ત એવા મહામુનિ યોગ્ય જીવને પોતાનાથી થઈ શકે તેવા ઉપકાર અર્થે ઉચિત પ્રવૃત્તિ

કરે છે. આ રીતે સ્વભાવથી કેવલીઓને અને સમભાવના પરિણામથી મહામુનિઓને થનારી આ ચોથી કરુણા છે.

સંવેગથી થનારી અને સ્વભાવથી થનારી કરુણા વચ્ચેનો ભેદ :- સંવેગથી થનારી ત્રીજા પ્રકારની કરુણામાં પોતાના સંબંધવાળા જીવોને સાંસારિક દુઃખથી મુક્ત કરીને આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો અભિલાષ વર્તે છે, જ્યારે કોઈપણ પ્રકારના પ્રીતિના સંબંધ વગર સ્વભાવથી થનારી ચોથા પ્રકારની કરુણા કેવલીઓને અને મહામુનિઓને હોય છે.

કેવલી ભગવંતો વીતરાગ હોવાથી રાગાત્મક કોઈ લાગણી તેમને હોતી નથી, તોપણ જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી લેશ્યા છે, તેથી જગતના જીવોનું હિત કરવાની લેશ્યારૂપ કરુણાની પ્રવૃત્તિ કેવલીઓને હોય છે. વળી મહામુનિઓ પણ રાગાદિ પરિણામ વગરના વીતરાગપ્રાયઃ હોય છે. તેથી કોઈ જીવોને જોઈને રાગાત્મક લાગણીરૂપ કરુણાનો ભાવ તેમને થતો નથી, આમ છતાં સમભાવના પરિણામકાળમાં વર્તતી શુભ લેશ્યાને કારણે કેવલીની જેમ જગતના જીવોના હિતનો પરિણામ તેમનામાં વર્તે છે. તેથી યોગ્ય જીવોના અનુગ્રહ માટે મહામુનિઓ ઉચિત યત્ન કરે છે, તે ચોથા પ્રકારની સ્વભાવથી કરુણા છે. ॥૪॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત મુદિતાભાવનાનું=પ્રમોદભાવનાનું, સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

આપાતરમ્યે સદ્દેતાવનુબન્ધયુતે પરે ।

સન્તુષ્ટિર્મુદિતા નામ સર્વેષાં પ્રાણિનાં સુખે ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

સર્વેષાં પ્રાણિનાં=સર્વ પ્રાણીઓના આપાતરમ્યે સુખે=આપાતરમ્ય સુખમાં સદ્દેતાૌ સુખે=સદ્દેહતુવાળા સુખમાં અનુબન્ધયુતે સુખે=અનુબંધયુક્ત સુખમાં પરે સુખે=પ્રકૃષ્ટ સુખમાં સન્તુષ્ટિઃ મુદિતા=સંતોષ અર્થાત્ આનંદ ધારણ કરવો, તે મુદિતા અર્થાત્ પ્રમોદ ભાવના છે. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ પ્રાણીઓના (૧) આપાતરમ્ય સુખમાં, (૨) સદ્દેતુવાળા સુખમાં, (૩) અનુબંધયુક્ત સુખમાં અને (૪) પ્રકૃષ્ટ સુખમાં આનંદ ધારણ કરવો તે પ્રમોદભાવના છે. ॥૫॥

ટીકા :-

આપાતેતિ-મુદિતા નામ સન્તુષ્ટિઃ, સા ચાદ્યાપાતરમ્યે=અપથ્યાહારતૃપ્તિજનિત-પરિણામાસુન્દરસુખકલ્પે તત્કાલમાત્રરમણીયે, સ્વપરગતે વૈષયિકે સુખે । દ્વિતીયા તુ સદ્દેતૌ શોભનકારણે ऐहिकसुखविशेष एव परिदृष्टहितमिताहारपरिभोगजनित-સ્વાદુરસાસ્વાદસુખકલ્પે । તૃતીયા ચાનુબન્ધયુતે=અવ્યવચ્છિન્નસુખપરમ્પરયા દેવમનુજન્મસુ કલ્યાણપ્રાપ્તિલક્ષણે ઇહપરભવાનુગતે । ચતુર્થો તુ પરે=પ્રકૃષ્ટે, મોહક્ષયાદિસમ્ભવે અવ્યાબાધે ચ । સર્વેષાં પ્રાણિનાં સુખે इत्येवं चतुर्विधा । तदुक्तम् -

“સુખમાત્રે સદ્દેતાવનુબન્ધયુતે પરે ચ મુદિતા તુ” (૧૩/૧૦ ષોડ. પૂર્વા.) इति ॥५॥

ટીકાર્થ :-

મુદિતા સન્તુષ્ટિઃ, મુદિતા એટલે સંતુષ્ટિ અર્થાત્ આનંદ.

સા ચ વૈષયિકે સુખે । અને તે (૧) આપાતરમ્ય એવા=અપથ્ય આહારની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ પરિણામથી અસુંદર સુખ જેવા તત્કાળ માત્ર રમણીય એવા, સ્વ-પરવિષયક વૈષયિક સુખમાં આનંદ, એ પ્રથમ મુદિતા છે.

દ્વિતીયા સુખકલ્પે । (૨) વળી સદ્દેતુમાં=શોભન કારણમાં અર્થાત્ ઐહિક સુખવિશેષમાં જ, પરિદૃષ્ટ=જોવાયેલ, હિત-મિત આહારના પરિભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વાદિષ્ટ રસાસ્વાદના સુખ જેવા ઐહિક સુખવિશેષમાં જ આનંદ, એ બીજી મુદિતા છે.

તૃતીયો ઇહપરભવાનુગતે । (૩) અવ્યવચ્છિન્ન=નાશ ન પામે તેવી, સુખપરંપરાથી દેવ અને મનુષ્યજન્મમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ આભવ-પરભવ અનુગત એવા અનુબંધયુક્ત સુખમાં આનંદ, એ ત્રીજી મુદિતા છે.

ચતુર્થી અવ્યાબાધે ચ । (૪) મોહક્ષયાદિથી થયેલા અને અવ્યાબાધ એવા પ્રકૃષ્ટ સુખમાં આનંદ, એ ચોથી મુદિતા છે.

સર્વેષાં ચતુર્વિદ્યા । બધા પ્રાણીઓના સુખમાં આ પ્રકારે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ પ્રકારે, ચાર પ્રકારની મુદિતા છે.

તદુક્તમ્ - તે=ચાર પ્રકારની મુદિતા છે તે, ષોડશક-૧૩, શ્લોક-૧૦ના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે -

“સુખમાત્રે મુદિતા તુ” ઇતિ ।। વળી સુખમાત્રમાં=સુખસામાન્યમાં, સદ્ગેતુમાં= શોભન એવા ઐહિક સુખવિશેષમાં, અનુબંધયુક્ત=આભવ અને પરભવના અનુબંધયુક્ત એવા સુખમાં, પરમાં=પ્રકૃષ્ટ સુખમાં, આનંદ એ મુદિતા છે.”

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિ સૂચક છે. ।।૫।।

❖ સંતુષ્ટિ=સંતોષ, તોષ, આનંદ, પ્રમોદ આ બધા એકાર્થવાચી શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :-

(૩) પ્રમોદભાવનાનું સ્વરૂપ :-

મુદિતા એટલે સંતુષ્ટિ અર્થાત્ કોઈની સારી સ્થિતિ જોઈને ચિત્તમાં થતો આનંદ એ પ્રમોદભાવના છે. તે મુદિતા ચાર પ્રકારની છે :

(૧) આપાતરમ્ય સુખમાં મુદિતા :- અવિવેકમૂલક આ પ્રથમ મુદિતામાં આપાતથી રમ્ય એવા સ્વ-પરવિષયક વૈષયિક સુખમાં પ્રમોદ હોય છે અર્થાત્ સંતોષ-આનંદ હોય છે. આપાતરમ્ય સુખમાં કેવો આનંદ હોય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

જેમ અપથ્ય આહારથી થતી તૃપ્તિ પરિણામથી અસુંદર હોય છે અને તત્કાળ માત્ર રમ્ય હોય છે, તેમ જેમની પાસે બાહ્ય સમૃદ્ધિ હોય, પરંતુ ભોગાદિવિષયક પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિવેક હોય નહિ. તેથી તે ભોગથી થયેલ સુખ તત્કાળ સુંદર હોવા છતાં દેહાદિનો નાશ કરીને પરિણામે અસુંદર છે. તેવાં વૈષયિકં સુખો પોતાને પ્રાપ્ત થયાં હોય અને બીજાને પણ મળ્યાં હોય તેને જોઈને જેમને આનંદ થાય છે, તે પ્રથમ મુદિતા છે.

(૨) સદ્ગેતુરમ્ય સુખમાં મુદિતા :- પોતાના અને બીજાના વિવેકપૂર્વકના આલોકના સુખવિશેષમાં જે આનંદ એ બીજા પ્રકારની મુદિતા છે.

આ બીજા પ્રકારની મુદ્દિતા કેવી છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

જેમ કોઈ વ્યક્તિ હિત-મિત આહારનો પરિભોગ કરતી હોય, તેથી તેનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારું રહેતું હોય, તેમ જ જીવો આલોકના ભોગોને વિવેકપૂર્વક ભોગવતા હોય, તેથી શરીરાદિના વિનાશ દ્વારા તે ભોગો અનર્થનું કારણ બનતા નથી. આ પ્રકારના પોતાને જે ભોગો પ્રાપ્ત થયા છે તે, અને અન્યને પણ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને જોઈને જેમના ચિત્તમાં આનંદ થાય છે, તે બીજા પ્રકારની મુદ્દિતા છે.

(૩) અનુબંધયુક્ત સુખમાં મુદ્દિતા :- અનુબંધયુક્ત એવા આલોક અને પરલોકના સુખમાં મુદ્દિતા-સંતોષ પામવો, તે ત્રીજા પ્રકારની પ્રમોદભાવના છે.

આશય એ છે કે જે જીવો વિવેકપૂર્વક યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હોય અને પોતે પણ વિવેકપૂર્વક યોગમાર્ગને સેવતા હોય અને તેના ફળરૂપે અવિચ્છિન્ન= સાનુબંધ, સુખની પરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય તેવું દેખાતું હોય ત્યારે પોતાના અનુબંધયુક્ત સુખમાં પ્રમોદ હોય; અને પોતાની જેમ જે અન્ય જીવો પણ યોગમાર્ગમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવર્તતા હોય, તેથી અનુબંધયુક્ત આભવ કે પરભવના સુખની પરંપરા તેઓને મળશે, તેને જોઈને પ્રમોદ થાય; વળી ભૂતકાળના યોગીઓનાં ચરિત્રો સાંભળીને તેમનાં કથાનકોમાં અનુબંધયુક્ત સુદેવત્વ, સુમાનુષત્વરૂપ સુખની પરંપરાને જોઈને જેમને પ્રમોદ થાય, તે ત્રીજા પ્રકારની મુદ્દિતાભાવના છે.

આ ત્રીજા પ્રકારનો પ્રમોદભાવ વિવેકચક્ષુ ખૂલ્યા પછી જીવમાં પ્રગટ થાય છે. આવા પ્રકારના ઉત્તમ ભાવને પ્રગટ કરવા માટે ભાવના કરવામાં આવે તો પોતાના ચિત્તમાં પણ આવી ભાવના ઉલ્લસિત થઈ શકે છે, જે કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ છે; કેમ કે જે ગુણોને જોઈને પ્રમોદ થાય તે ગુણોને ખીલવવાની શક્તિ જીવમાં પ્રગટ થાય છે.

(૪) પ્રકૃષ્ટ સુખમાં મુદ્દિતા :- મોહક્ષયાદિથી થયેલા અને અવ્યાબાધ એવા પ્રકૃષ્ટ સુખમાં જે આનંદ એ ચોથા પ્રકારની મુદ્દિતાભાવના છે.

મોહક્ષયાદિથી થયેલ સુખમાં આનંદ એમ કહ્યું, ત્યાં 'આદિ' પદથી જ્ઞાનાવરણીયાદિનો ક્ષય ગ્રહણ કરવાનો છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે બારમા,

તેરમા ગુણસ્થાનકવાળા યોગીઓને મોહક્ષયાદિથી થયેલું પ્રકૃષ્ટ સુખ હોય છે અને સર્વકર્મના ક્ષયથી સિદ્ધના જીવોને અવ્યાબાધ સુખ હોય છે.

જેમનાં વિવેકરૂપી ચક્ષુ ખૂલેલાં છે, એવા જીવોને સંસારમાં રહેલા મોહક્ષયાદિવાળા જીવોનું અને સિદ્ધના જીવોનું પ્રકૃષ્ટ સુખ દેખાય છે, અને તેમના તે સુખને જોઈને કે યાદ કરીને હૈયામાં પ્રમોદભાવ કરે છે, તે ચોથા પ્રકારની મુદ્ધિતાભાવના છે. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત ઉપેક્ષાભાવનાનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

કરુણાતોઽનુબન્ધાચ્ચ નિર્વેદાત્ તત્ત્વચિન્તનાત્ ।

ઉપેક્ષા હ્યહિતેઽકાલે સુખેઽસારે ચ સર્વતઃ ॥૬॥

અન્યથાથ :-

કરુણાતો અહિતે ઉપેક્ષા=કરુણાથી અહિતમાં ઉપેક્ષા અનુબન્ધાચ્ચ અકાલે ઉપેક્ષા=અને અનુબંધથી અકાળમાં=અનવસરમાં, ઉપેક્ષા નિર્વેદાત્ અસારે ચ સુખે ઉપેક્ષા=અને નિર્વેદથી અસાર એવા સુખમાં ઉપેક્ષા તત્ત્વચિન્તનાત્ સર્વતઃ ઉપેક્ષા=તત્ત્વચિંતનથી સર્વત્ર ઉપેક્ષા છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

(૧) કરુણાથી અહિતમાં, (૨) અનુબંધથી અનવસરમાં, (૩) નિર્વેદથી અસાર એવા સુખમાં અને (૪) તત્ત્વચિંતનથી સર્વત્ર ઉપેક્ષા છે. ॥૬॥

ટીકા :-

કરુણાત્ ઇતિ-ઉપેક્ષા હિ માધ્યસ્થ્યલક્ષણા, કરુણાતોઽહિતે વિષયે ભવત્યેકા, યથાતુરસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યાદપથ્યં સેવમાનસ્ય કરુણયા તન્નિવારણમવધીર્યોપેક્ષા ક્રિયતે । અપરા ચાનુબન્ધાદ્=આયત્યાલોચનેન કાર્યવિષયપ્રવાહપરિણામાદ્, અકાલે=અનવસરે, યથા કશ્ચિદાલસ્યાદેરર્થાર્જનાદિષુ ન પ્રવર્તતે, તં ચાપ્રવર્તમાનં કદાચિત્તદ્ધિતાર્થી પ્રવર્તયતિ, કદાચિત્તુ પરિણામસુન્દરં કાર્યસન્તાનમનવેક્ષમાણો માધ્યસ્થ્યમવલમ્બત

इति । अन्या च निर्वेदाद्=भवसुखवैराग्याद्, असारे=बहुतरदुःखानुविद्धत्वेन
दुःखानतिविशिष्टे सुखे, यथा सर्वेन्द्रियोत्सवकरं संसारिसुखमनुपश्यतोऽपि योगिनः ।
इतरा च तत्त्वचिन्तनात्=मनोज्ञामनोज्ञानां वस्तूनां परमार्थतो रागद्वेषानुत्पादकत्वस्य
स्वापराधस्यैव च मोहादिकर्मविकारसमुत्थस्य भावनात्, सर्वतः=सर्वत्रैव,
स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यापि सुखदुःखहेतुत्वानाश्रयणात् । तदुक्तम् -

“करणानुबन्धनिर्वेदतत्त्वसारा ह्युपेक्षा” (१३/१० षोड. उक्त.) इति ॥६॥

ટીકાર્થ :-

उपेक्षा माध्यस्थ्यलक्षणा, उपेक्षा माध्यस्थ्यस्वरूप છે.

करुणातो क्रियते । (१) કરુણાથી અહિત વિષયમાં, એક=પ્રથમ
ઉપેક્ષા છે. જે પ્રમાણે આતુરનું=રોગીનું, સ્વતંત્રપણું હોવાને કારણે
અપથ્યને સેવતા એવા તેની કરુણાથી તેના નિવારણની=અપથ્યના
નિવારણની, અવગણના કરીને ઉપેક્ષા કરાય, તે પ્રથમ ઉપેક્ષા છે.

अपरा अवलम्बत इति । अने (२) अनुबंध હોવાને કારણે=આયતિના
આલોચનથી=ભવિષ્યના વિચારથી, કાર્યવિષય પ્રવાહનો=પરંપરાનો,
પરિણામ હોવાને કારણે અર્થાત્ ઉપેક્ષા કરવાથી અન્ય વ્યક્તિના હિતના
કાર્યનો પ્રવાહ ચાલશે એવો પરિણામ હોવાને કારણે, અકાળમાં=અનવસરમાં,
બીજી ઉપેક્ષા છે.

જે પ્રમાણે આજસ આદિથી અર્થના અર્જનાદિમાં=અર્થ કમાવા આદિમાં,
કોઈક પ્રવર્તતો નથી, અને અપ્રવર્તમાનને=નહિ પ્રવર્તતા એવા તેને, ક્યારેક
તેનો હિતાર્થી પ્રવર્તાવે છે, અને ક્યારેક પરિણામસુંદર એવા કાર્યસંતાનને=
કાર્યની પરંપરાને, નહિ જોતો, માધ્યस्थ्यનું અવલંબન કરે છે, તે બીજી
કરુણા છે.

‘इति’ શબ્દ કથનની સમાપ્તિસૂચક છે.

अन्या योगिनः । अने (३) निर्वेदથી=ભવસુખના વૈરાગ્યથી, અસાર
એવા સુખમાં=બહુતર દુઃખથી અનુવિદ્ધપણું હોવાથી અર્થાત્ ઘણા દુઃખથી
વ્યાપ્ત હોવાથી દુઃખથી અનતિવિશિષ્ટ એવા સુખમાં અર્થાત્ દુઃખથી જેનો

બહુ ભેદ નથી એવા સુખમાં, અન્ય=ત્રીજી ઉપેક્ષા છે.

જે પ્રમાણે સર્વ ઈન્દ્રિયોના ઉત્સવને કરનાર=આહલાદને કરનાર, સંસારી જીવના સુખને જોતા પણ યોગીઓને નિર્વેદથી અસાર એવા સુખમાં ત્રીજી ઉપેક્ષા છે.

इतरा अनाश्रयणात् । अने (४) तत्त्वचिंतनથી=मनोज्ञ-अमनोज्ञ वस्तुओंनुं परमार्थથી राग-द्वेषना अनुत्पादकपुणानुं अने मोहादि कर्मविकारથી उत्पन्न થયેલ स्वअपराधनुं જ ભાવન કરવાથી, सर्वतः=सर्वत्र જ=सर्व पदार्थમાં, ઈતર=ચોથી ઉપેક્ષા છે; કેમ કે स्वव्यतिरिक्त=स्वभिन्न, કોઈપણ વસ્તુના સુખ-દુઃખહેતુપણાનું અનાશ્રયણ છે અર્થાત્ પોતાનાથી ભિન્ન અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સુખ-દુઃખનું કારણ નથી.

तदुक्तम् - તે=ચાર પ્રકારે ઉપેક્ષા છે તે, ષોડશક-૧૩, શ્લોક-૧૦ના ઉત્તરાર્ધમાં કહેવાયું છે -

“करुणा उपेक्षा” । इति ॥ (१) કરુણાસારા ઉપેક્ષા, (૨) અનુબંધસારા ઉપેક્ષા, (૩) નિર્વેદસારા ઉપેક્ષા અને (૪) તત્ત્વસારા ઉપેક્ષા છે.

‘इति’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૬॥

ભાવાર્થ :-

(૪) ઉપેક્ષાભાવનાનું સ્વરૂપ :-

કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ તે ઉપેક્ષા છે. તે ઉપેક્ષા ચાર પ્રકારની છે :

(૧) કરુણાથી અહિતમાં ઉપેક્ષા :- કોઈ વ્યક્તિ અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરતી હોય અને તેના અહિતના નિવારણ માટે યત્ન કરવામાં આવે તો તે અધિક અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેવો જણાય ત્યારે અહિતને સેવતા એવા તેની કરુણાથી ઉપેક્ષા કરાય છે, તે પ્રથમ ઉપેક્ષા છે.

જેમ - કોઈ રોગી સ્વતંત્ર હોય અર્થાત્ વૈદ્યની સૂચના પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતો ન હોય, પરંતુ મનસ્વી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય અને અપથ્યસેવનનું નિવારણ કરવાથી તે અધિક અપથ્યનું સેવન કરશે તેવું જણાય ત્યારે અપથ્ય સેવનાર એવા તેના પ્રત્યેની કરુણાથી અપથ્યના નિવારણની ઉપેક્ષા કરાય છે, તે પ્રથમ પ્રકારની ઉપેક્ષા છે.

(૨) અનુબંધથી અનવસરમાં ઉપેક્ષા :- ભવિષ્યનો વિચાર કરીને કોઈ વ્યક્તિની અનુચિત પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવામાં આવે તો, અનુચિત પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલશે નહિ, અર્થાત્ અનુચિત પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલશે, તેવું દેખાય તો તે વખતે અનુચિત પ્રવૃત્તિના નિવારણ માટે યત્ન કરવામાં ન આવે, પરંતુ ત્યારે એમ લાગે કે ઉચિત અવસરે કહેવાથી સુંદર પરિણામ આવશે, તો તે વખતે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તે બીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા છે.

જેમ - આગસ આદિને કારણે અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં કોઈ વ્યક્તિ પ્રવર્તતી ન હોય તો અપ્રવર્તમાન એવા તેના હિતનો અર્થી ક્યારેક તેને પ્રવર્તાવે અને ક્યારેક ધન ઉપાર્જન માટે પ્રેરણા કરવામાં પરિણામે સુંદર કાર્યપરંપરા ન દેખાતી હોય તો મધ્યસ્થભાવનું અવલંબન લે, અને ઉચિત કાળે પ્રેરણા કરે, તેથી તેમના હિતની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલે, તે અનુબંધથી અનવસરમાં કરાવેલી બીજી ઉપેક્ષા છે.

(૩) નિર્વેદથી અસાર સુખમાં ઉપેક્ષા :- સંસારનું સુખ ઘણા દુઃખથી સહિત છે; કેમ કે સુખકાળમાં રાગાદિની આકુળતાકૃત અંતસ્તાપ વર્તતો હોય છે અને સુખના ભોગથી વૃદ્ધિવાળા થયેલા રાગાદિ ભાવોથી ક્લિષ્ટકર્મ બંધાય છે, જે ઘણા દુઃખની પરંપરાનું કારણ છે. તેથી સંસારનું સુખ ઘણા દુઃખથી અનુવિદ્ય છે, માટે સંસારના દુઃખ કરતાં સંસારના સુખમાં બહુ ભેદ નથી. આ રીતે સુખના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી સુખ પ્રત્યે નિર્વેદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સાંસારિક સુખો પ્રત્યે ઉપેક્ષા પ્રગટે છે, તે ત્રીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા છે.

જેમ - સર્વ ઈન્દ્રિયોના આલ્લાદને કરનારું પણ સંસારી જીવોનું સુખ ઘણા દુઃખથી સહિત છે, તેમ જોતા યોગીઓને નિર્વેદને કારણે સંસારનાં સુખો પ્રત્યે ઉપેક્ષા વર્તે છે, તે ત્રીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા છે.

(૪) તત્ત્વચિંતનથી સર્વત્ર ઉપેક્ષા :- મનોજ્ઞ કે અમનોજ્ઞ વસ્તુઓ પરમાર્થથી રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પરંતુ મોહાદિ કર્મના વિકારોથી ઊઠેલ પોતાના અપરાધને જ કારણે જીવમાં રાગાદિ થાય છે. આ પ્રકારના તત્ત્વચિંતનને કારણે સર્વ વસ્તુમાં ઉપેક્ષા થાય, તે ચોથી ઉપેક્ષા છે.

આશય એ છે કે રાગાદિથી આકુળ ચેતના દુઃખરૂપ છે અને રાગાદિથી અનાકુળ ચેતના સુખરૂપ છે, તેવો બોધ થવાને કારણે, અને રાગાદિથી આકુળ

થવામાં બાહ્ય નિમિત્તો નહિ, પરંતુ પોતાનો અપરાધ જ કારણ છે, આવું ચિંતન કરવાને કારણે; મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ એવી સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ જીવ માટે ઉપેક્ષણીય બને છે; અને બાહ્ય વસ્તુ પ્રત્યે ઉપેક્ષા થાય તો જીવ રાગાદિથી આકુળ થાય નહિ, અને રાગાદિથી અનાકુળ ચેતનાનો અનુભવ કરે. આ પ્રકારનું ભાવન કરવાને કારણે બાહ્ય સર્વ વસ્તુ પ્રત્યે ઉપેક્ષાનો ભાવ થાય છે. આવી ભાવના કરનાર યોગી આત્માથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુનો સુખ-દુઃખના હેતુ તરીકે આશ્રય કરતા નથી, પરંતુ રાગાદિથી અનાકુળ ચેતનામાં કરાયેલો સ્વયત્ન સુખનું કારણ છે અને રાગાદિથી આકુળ ચેતનામાં કરાયેલો સ્વયત્ન દુઃખનું કારણ છે, એમ વિચારીને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે પરમ ઉપેક્ષા રાખે છે, તે ચોથી ઉપેક્ષા છે.

ફલિતાર્થ :-

(૧) કરુણાથી અહિતમાં ઉપેક્ષા અને (૨) અનુબંધથી અનવસરમાં ઉપેક્ષા, આ બે ઉપેક્ષા વ્યવહારિક છે. (૩) નિર્વેદથી સંસારના અસાર સુખમાં ઉપેક્ષા તાત્વિક ઉપેક્ષા છે અને (૪) તત્ત્વચિંતનથી સર્વ પદાર્થમાં ઉપેક્ષા પરમતાત્વિક ઉપેક્ષા છે.

- ◆ પ્રથમની ઉપેક્ષામાં સામી વ્યક્તિની કરુણાબુદ્ધિ છે.
- ◆ બીજી ઉપેક્ષામાં સામી વ્યક્તિના સુંદર કાર્યના અનુબંધની ચિંતા છે.
- ◆ ત્રીજી ઉપેક્ષામાં સંસારનાં સુખો પ્રત્યે અને સુખનાં સાધનો પ્રત્યે ઉપેક્ષા છે.
- ◆ ચોથી ઉપેક્ષામાં પરમ માધ્યસ્થ સુખરૂપ દેખાય છે અને અમાધ્યસ્થ દુઃખરૂપ દેખાય છે. તેથી પરમ માધ્યસ્થના અવલંબનથી પરમ ઉપેક્ષાભાવ વર્તે છે. આ ચોથી ઉપેક્ષા અપ્રમત્ત મુનિઓને હોય છે. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

ઉક્તભેદાનામેતાસાં મૈત્ર્યાદીનાં યથાક્રમં પરિણમમાનાનાં વિશુદ્ધસ્વભાવાનામેવા-
ધ્યાત્મોપયોગ ઇતિ ફલદ્વારા દર્શયન્નાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

ઉક્ત ભેદવાળી=આગળમાં કહેવાયેલ ભેદવાળી, યથાક્રમ પરિણમન

પામનારી, વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળી, એવી જ આ મૈત્ર્યાદિનો અધ્યાત્મમાં ઉપયોગ છે, એ પ્રમાણે ફળ દ્વારા બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અવતરણિકાનો ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓના ચાર ચાર ભેદો બતાવ્યા, અને તે ચાર ભેદોમાંથી જીવને ક્રમસર જેમ જેમ વિવેક ખૂલે છે તેમ તેમ ઉપર ઉપરની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ પ્રગટ થાય છે. તે બતાવવા માટે કહ્યું કે યથાક્રમ પરિણામન પામતી એવી આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ છે. વળી જ્યારે આ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળી બને ત્યારે આ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓનો અધ્યાત્મની નિષ્પત્તિમાં ઉપયોગ છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અધ્યાત્મમાં કઈ રીતે ઉપયોગ છે ? તે બતાવવા માટે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી ઉત્પન્ન થતા ફળને બતાવવા દ્વારા મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અધ્યાત્મમાં ઉપયોગ બતાવે છે=મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી જીવમાં ઈર્ષ્યાદિભાવોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ ઈર્ષ્યાદિની નિવૃત્તિ દ્વારા અધ્યાત્મમાં ઉપયોગી છે. તે બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

સુખીર્ષ્યાં દુઃખિતોપેક્ષાં પુણ્યદ્વેષમધર્મિષુ ।

રાગદ્વેષૌ ત્યજન્નેતા લઙ્ઘ્વાધ્યાત્મં સમાશ્રયેત્ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

સુખીર્ષ્યાં=સુખીમાં ઈર્ષ્યાને, દુઃખિતોપેક્ષાં=દુઃખિતોની ઉપેક્ષાને, પુણ્યદ્વેષમ્=પુણ્યમાં=સુકૃતમાં, દ્વેષને અધર્મિષુ રાગદ્વેષૌ=અધર્મીમાં રાગ-દ્વેષને ત્યજન્=ત્યાગ કરતો યોગી एताः=આને=મૈત્ર્યાદિભાવોને, લઙ્ઘ્વા=પ્રાપ્ત કરીને અધ્યાત્મં સમાશ્રયેત્=અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

(૧) સુખીમાં ઈર્ષ્યાને, (૨) દુઃખિતોની ઉપેક્ષાને, (૩) સુકૃતમાં દ્વેષને, (૪) અધર્મીમાં રાગ-દ્વેષને ત્યાગ કરતો યોગી મૈત્ર્યાદિ ભાવોને પ્રાપ્ત

કરીને અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે. ॥૭॥

ટીકા :-

સુખીતિ-સુખિષ્ટીર્ષ્યા, ન તુ સાધ્વેષાં સુખિત્વમિતિ મૈત્રી, દુઃખિતાનામુપેક્ષાં, ન તુ કથં નુ નામૈતેષાં દુઃખવિમુક્તિઃ સ્યાદિતિ કૃપાં, પુણ્યે=પ્રાણિનાં સુકૃતે, દ્વેષં, ન તુ તદનુમોદનેન હર્ષં, અર્ધર્મિષુ રાગદ્વેષૌ, ન તૂપેક્ષાં, ત્યજન્=પરિહરન્, એતાઃ=પરિણતિશુદ્ધા મૈત્રાદ્યાઃ, લબ્ધ્વા અધ્યાત્મં સમાશ્રયેત્ । નિષ્પન્નયોગાનાં હિ મૈત્ર્યાદિરહિતં સદ્બોધમેવ સ્વભાવતઃ પરાર્થસારં ચિત્તં, યોગારમ્ભકાણાં ત્વભ્યાસાદેવ સુખીર્ષ્યાદિત્યાગેન મૈત્ર્યાદિવિશુદ્ધિરિતિ । તદુક્તમ્ -

“એતાઃ ખલ્વભ્યાસાત્ ક્રમેણ વચનાનુસારિણાં પુંસામ્ ।

સદ્વૃત્તાનાં સતતં શુદ્ધાનાં (શ્રાદ્ધાનાં) પરિણમન્ત્યુચ્ચૈઃ” ॥ (૧૩/૧૧ શ્લોક.)

તતશ્ચ નિરપાયોઽધ્યાત્મલાભ ઇતિ સ્થિતં પતઃજ્જલિરપ્યાહ - “મૈત્રીકરુણા-મુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્યવિપયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્” [૧-૩૩] ઇતિ ॥૭॥

ટીકાર્થ :-

સુખિષ્ટુ મૈત્રી, આમનું સુખીપણું સુંદર છે, એ પ્રમાણે મૈત્રીને નહિ પરંતુ સુખીમાં ઈર્ષ્યાને, ત્યાગ કરતા,

દુઃખિતાનામ્ કૃપાં, આમના દુઃખની વિમુક્તિ થાય, એ પ્રકારની કૃપાને નહિ પરંતુ દુઃખિતોની ઉપેક્ષાને, ત્યાગ કરતા,

પુણ્યે હર્ષમ્, પુણ્યમાં=પ્રાણીઓના સુકૃતમાં, તેમના અનુમોદન દ્વારા હર્ષને નહિ પરંતુ દ્વેષને, ત્યાગ કરતા,

અર્ધર્મિષુ સમાશ્રયેત્ । અર્ધર્મીઓમાં ઉપેક્ષાને નહિ પરંતુ રાગ-દ્વેષને, ત્યાગ કરતા એવા યોગી, આને=પરિણતિશુદ્ધ એવી મૈત્ર્યાદિને, પામીને અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે,

નિષ્પન્ન ચિત્તમ્, નિષ્પન્નયોગવાળાઓને મૈત્ર્યાદિરહિત સ્વભાવથી પરાર્થસાર સદ્બોધ જ=સદ્બોધરૂપ જ, ચિત્ત છે,

યોગારમ્ભકાણાં વિશુદ્ધિરિતિ । વળી યોગારંભકોને અભ્યાસથી જે સુખીમાં ઈર્ષ્યાદિના ત્યાગ દ્વારા મૈત્ર્યાદિની વિશુદ્ધિ છે.

इति=એ હેતુથી સાધક યોગી પરિણતિશુદ્ધ એવા મૈત્ર્યાદિને પામીને અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે, એમ પૂર્વના કથન સાથે સંબંધ છે.

तदुक्तम् - તે=શ્લોકમાં જે કહ્યું તે, ષોડશક-૧૩, શ્લોક-૧૧માં કહેવાયું છે.

एताः उच्चैः ।। 19 ।। સદાચારવાળા, શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા, વચનને અનુસરનારા પુરુષોને સતત=અનવરત, અભ્યાસથી આ=મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ, ક્રમસર અત્યંત પરિણમન પામે છે.

ततश्च स्थितम् । અને તેથી=સાધક યોગી પરિણતિશુદ્ધ મૈત્ર્યાદિને પામીને અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે તેથી, નિરપાય=ઈર્ષ્યાદિ અપાયરહિત એવા અધ્યાત્મનો લાભ થાય છે, એ પ્રમાણે સ્થિત છે=એ પ્રમાણે પદાર્થ સ્થિત છે.

पतञ्जलिरप्याह - પતંજલિ પાણ પાતંજલ યોગસૂત્ર-૧/૩૩માં કહે છે -

“मैत्री प्रसादनम्” इति ।। સુખ, દુઃખ, પુણ્ય અને અપુણ્ય વિષયવાળી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાથી ચિત્તનું પ્રસાદન છે=સુખવિષયવાળી મૈત્રી, દુઃખવિષયવાળી કરુણા, પુણ્યવિષયવાળી મુદિતા અને અપુણ્યવિષયવાળી ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્તની વિશુદ્ધિરૂપ પ્રસન્નતા થાય છે.

‘इति’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૭॥

ભાવાર્થ :-

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો ફળપ્રાપ્તિ દ્વારા અધ્યાત્મની નિષ્પત્તિમાં ઉપયોગ :-

અનાદિ સ્વભાવથી મોહને વશ થયેલા જીવને સુખી જીવોમાં ઈર્ષ્યા વર્તે છે, પરંતુ આ જીવોમાં રહેલું સુખીપણું સુંદર છે, એવી મૈત્રી હોતી નથી.

વળી દુઃખિત જીવોને જોઈને તેમના દુઃખ પ્રત્યે ઉપેક્ષા વર્તે છે, પરંતુ આ જીવોના દુઃખની મુક્તિ કેવી રીતે થાય ? એવી કૃપા હોતી નથી.

વળી પ્રાણીઓના સુકૃતમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેઓના સુકૃતને

જોઈને અનુમોદનાનો પરિણામ થતો નથી અર્થાત્ આ જીવોએ પૂર્વમાં સુંદર કૃત્યો કર્યા છે કે જેથી વર્તમાનમાં આવી ઉત્તમ ચિત્તવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવો હર્ષ થતો નથી; પરંતુ તથાસ્વભાવે મોહને વશ થઈને તેઓના પુણ્યના કાર્યને જોઈને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી અધર્મી જીવોમાં જો તેઓ પોતાને ફાવે તેવી પ્રકૃતિવાળા હોય તો રાગ થાય છે અને પોતાને પ્રતિકૂળ પ્રકૃતિવાળા હોય તો દ્વેષ થાય છે, પરંતુ અધર્મી જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા થતી નથી.

સાધક યોગી યોગમાર્ગને અભિમુખ થાય છે ત્યારે, અનાદિ મોહવશ થયેલા ઈર્ષ્યાદિ ભાવોનો ત્યાગ કરતો મૈત્ર્યાદિનો આશ્રય કરે છે, ત્યારે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી ભાવિત થવાને કારણે તેનું ચિત્ત વિશુદ્ધ બને છે, અને આવું વિશુદ્ધ થયેલું ચિત્ત જ્યારે તત્ત્વનું ચિંતન કરે ત્યારે અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે અર્થાત્ જે યોગીએ ઔચિત્યપૂર્વક પ્રતો ગ્રહણ કર્યા હોય અને અનાદિ મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા ઈર્ષ્યાદિ ભાવોનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરતા હોય અને મૈત્ર્યાદિ ભાવોનો આશ્રય કરતા હોય, ત્યારે તેનું વિશુદ્ધ થયેલું ચિત્ત અધ્યાત્મને નિષ્પન્ન કરવા માટે અનુકૂળ વર્તે છે; અને આવા યોગી જ્યારે શાસ્ત્રવચનના અવલંબનથી તત્ત્વનું ચિંતન કરતા હોય ત્યારે અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે છે=અધ્યાત્મભાવને પામે છે. આ રીતે સાધક યોગી અધ્યાત્મને પામ્યા પછી સતત તત્ત્વચિંતન દ્વારા અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે તો નિરપાય એવા અધ્યાત્મનો લાભ થાય છે અર્થાત્ ઈર્ષ્યાદિ ભાવોસ્વરૂપ કલેશરૂપ અપાય ન સ્પર્શે તેવા અધ્યાત્મનો લાભ થાય છે, એ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે.

યોગમાર્ગની આરંભની ભૂમિકાવાળા કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તયક્યોગીઓ આ રીતે મૈત્ર્યાદિભાવોના અભ્યાસથી સુખીમાં ઈર્ષ્યા, દુઃખિતોની ઉપેક્ષા, ધર્મી જીવોના સુકૃતમાં દ્વેષ અને અધર્મીઓમાં રાગ-દ્વેષના ત્યાગ દ્વારા મૈત્ર્યાદિની વિશુદ્ધિને પામે છે, અને મૈત્ર્યાદિની વિશુદ્ધિને પામ્યા પછી અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે તો ક્રમસર નિરપાય એવા અધ્યાત્મનો લાભ થાય છે.

વળી જે નિષ્પન્નયોગવાળા=અસંગઅનુષ્ઠાનવાળા, યોગીઓ છે, તેઓનું સ્વભાવથી જ પરોપકારપ્રધાન એવું મૈત્ર્યાદિથી રહિત સદ્બોધરૂપ ચિત્ત હોય છે.

આશય એ છે કે અસંગઅનુષ્ઠાનવાળા યોગીઓ મૈત્ર્યાદિ ભાવના કરતા નથી

અને મૈત્ર્યાદિથી વિરુદ્ધ ઈર્ષ્યાદિ ભાવો પણ તેઓને થતા નથી; પરંતુ તેઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે કે યોગ્ય જીવો આવે તો તેમનો ઉપકાર કરે, તે સિવાય સમતાના પરિણામવાળું તેમનું ચિત્ત હોવાને કારણે રાગાદિના સંશ્લેષ વગરના શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગરૂપ ધ્યાનનો પરિણામ તેમને વર્તતો હોય છે, જે સદ્બોધરૂપ છે; અને આવા અસંગભાવવાળા યોગીઓ સહજ પ્રવૃત્તિથી ધ્યાનમાં વર્તે છે, જેથી તેઓને મૈત્ર્યાદિભાવો કરવાના હોતા નથી કે જીવો પ્રત્યે ઈર્ષ્યાદિ ભાવો થવાનો સંભવ નથી. માત્ર સમ્યગ્બોધરૂપ ઉપયોગવાળું તેમનું ચિત્ત હોય છે, જે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર જ્ઞાનના પરિણામરૂપ બનતું વીતરાગભાવ તરફ જતું હોય છે. તેવા જીવોને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓની કોઈ ઉપયોગિતા નથી.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ષોડશક-૧૩ શ્લોક-૧૧નું જે ઉદ્ધરણ આપ્યું તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે —

જે સાધક યોગીઓ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારા હોય, શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા હોય, સારા આચારને પાળનારા હોય, એવા યોગીઓ સતત મૈત્ર્યાદિ ભાવોનો અભ્યાસ કરે તો ક્રમસર આ મૈત્ર્યાદિ ભાવો તેમનામાં અત્યંત પરિણમન પામે છે; અને જેમનામાં મૈત્ર્યાદિ ભાવો અત્યંત પરિણમન પામેલા છે, તેવા યોગીઓ જિનવચનાનુસાર તત્ત્વનું ચિંતન કરતા હોય ત્યારે તેમનું ચિત્ત સંવેગવાળું બને છે, અને તેવા ચિત્તને યોગના જાણનારાઓ અધ્યાત્મ કહે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પતંજલિની સાક્ષી આપી, તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે —

- ❖ સુખી જીવોમાં મૈત્રી કરવાની છે,
- ❖ દુઃખી જીવોમાં કરુણા કરવાની છે,
- ❖ પુણ્યશાળી જીવોમાં મુદિતા કરવાની છે અને
- ❖ પુણ્યરહિત અધર્મી જીવોમાં ઉપેક્ષા કરવાની છે.

આ પ્રકારની ભાવના કરવાથી જીવમાં ઈર્ષ્યાદિ ભાવોનો નાશ થાય છે, તેનાથી ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે અર્થાત્ કાલુષ્ય વગરનું બને છે, તેવું પ્રસન્ન ચિત્ત અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી છે. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે શ્લોક-૭માં બતાવ્યું કે ઈષ્યાદિ ભાવોના ત્યાગ દ્વારા મૈત્ર્યાદિ ભાવોને પામીને સાધક યોગી અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે. હવે તે અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થાય તો તેના ફળરૂપે શું શું પ્રાપ્ત થાય છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

અથવા

તે અધ્યાત્મ કેવું ઉત્તમ છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

અતઃ પાપક્ષયઃ સત્ત્વં શીલં જ્ઞાનં ચ શાશ્વતમ્ ।

તથાનુભવસંસિદ્ધમમૃતં હ્યદ એવ નુ ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

અતઃ=આનાથી=અધ્યાત્મથી, પાપક્ષયઃ=પાપક્ષય સત્ત્વં=વીર્યનો ઉત્કર્ષ શીલં=શીલ=ચિત્તની સમાધિ શાશ્વતમ્ જ્ઞાનં ચ=અને શાશ્વત એવું જ્ઞાન અર્થાત્ અપ્રતિઘાતવાળું જ્ઞાન, થાય છે તથા=અને અદ એવ નુ=આ જ=અધ્યાત્મ જ, અનુભવસંસિદ્ધમ્=અનુભવસંસિદ્ધ હિ=સ્પષ્ટ અમૃતમ્=અમૃત છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અધ્યાત્મથી પાપક્ષય, વીર્યનો ઉત્કર્ષ, ચિત્તની સમાધિ અને અપ્રતિઘાત જ્ઞાન થાય છે અને અધ્યાત્મ જ અનુભવસંસિદ્ધ સ્પષ્ટ અમૃત છે. ॥૮॥

❖ શ્લોકમાં હિ શબ્દ સ્પષ્ટ અર્થમાં છે.

❖ નુ શબ્દ પાદપૂર્તિ માટે છે.

ટીકા :-

અત્ત ઇતિ-અતો=અધ્યાત્માત્, પાપક્ષયો જ્ઞાનાવરણાદિક્લિષ્ટકર્મપ્રલયઃ, સત્ત્વં=વીર્યોત્કર્ષઃ, શીલં=ચિત્તસમાધિઃ, જ્ઞાનં ચ વસ્ત્વવબોધરૂપં, શાશ્વતમ્=અપ્રતિઘં, તથેતિ વક્તવ્યાન્તરસમુચ્ચયે, અનુભવસંસિદ્ધં=સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષં, અમૃતં=પીયૂષં,

હિ સ્ફુટં, અદ એવાધ્યાત્મમેવ નુ અતિદારુણમોહવિષવિકારનિરાકારકત્વાદ-
સ્યેતિ ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

અતો અપ્રતિઘમ્, આનાથી=શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતનરૂપ અધ્યાત્મથી, જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્લિષ્ટકર્મના પ્રલયરૂપ પાપક્ષય=આત્માને પારમાર્થિક હિત બતાવવામાં પ્રતિબંધક એવા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ ક્લિષ્ટકર્મના નાશ સ્વરૂપ પાપક્ષય, સત્ત્વ=વીર્યનો ઉત્કર્ષ=આત્મગુણોનો પ્રકર્ષ કરવામાં ઉપયોગી એવા વીર્યનો ઉત્કર્ષ, શીલ=ચિત્તની સમાધિ=ચિત્ત બાહ્ય પદાર્થોથી સમાધાન પામેલું હોવાથી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત પામે એવું ચિત્તનું સ્વરૂપ, શાશ્વત=અપ્રતિઘ, વસ્તુના અવબોધરૂપ જ્ઞાન=તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિઘાત ન પામે તેવું તત્ત્વનું જ્ઞાન, થાય છે.

તથેતિ સમુચ્ચયે । શ્લોકમાં 'તથા' શબ્દ અન્ય વક્તવ્યના સમુચ્ચયમાં છે.

તે અન્ય વક્તવ્ય શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી બતાવે છે -

અનુભવસંસિદ્ધં અસ્યેતિ ॥ આ જ=અધ્યાત્મ જ, સ્પષ્ટ અનુભવસંસિદ્ધ=સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ, અમૃત=પ્રીયૂષ છે; કેમ કે આનું=અધ્યાત્મનું, અતિદારુણ એવા મોહરૂપ વિષના વિકારોનું નિરાકારકપણું છે.

'ઈતિ' શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

કોઈ યોગીએ ઔચિત્યપૂર્વક વ્રતોને ગ્રહણ કર્યા હોય અને વ્રત ગ્રહણ કરીને મૈત્ર્યાદિ ભાવોથી આત્માને વાસિત કરેલો હોય, તેથી મૈત્ર્યાદિના પ્રતિપક્ષ એવા ઈર્ષ્યાદિ દોષો ચિત્તમાં કાલુષ્ય કરતા ન હોય, આવા નિર્મળ ચિત્તવાળો યોગી શાસ્ત્રવચનનુસાર તત્ત્વચિંતન કરતો હોય, તે ચિંતનકાળમાં વર્તતો ઉપયોગ અધ્યાત્મના પરિણામરૂપ છે. આ અધ્યાત્મથી થતા કાર્યને બતાવે છે -

અધ્યાત્મથી પ્રાપ્ત થતાં ફળો :-

(૧) પાપનો ક્ષય :- અધ્યાત્મથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિબંધક એવા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ ક્લિષ્ટકર્મનો ક્ષય થાય છે, તેનાથી આત્માને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ આત્મિક ભાવોનું દર્શન થાય છે, તેના બળથી જીવ ક્ષપકશ્રેણીની નજીક જવા માટેનો યત્ન કરી શકે તેવી નિર્મળ પ્રજ્ઞા થાય છે.

(૨) વીર્યનો ઉત્કર્ષ :- અધ્યાત્મથી પાપનો ક્ષય થાય છે, તેમ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને અનુકૂળ વીર્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે. તેથી મહાધૃતિના બળથી મોહનો નાશ કરવા માટે જીવ સમર્થ બને છે.

(૩) ચિત્તની સમાધિ :- અધ્યાત્મથી પાપનો ક્ષય થાય છે, સત્ત્વનો પ્રકર્ષ થાય છે, તેમ ચિત્તની સમાધિ પ્રગટે છે. અધ્યાત્મના સેવનથી વિષયોથી વિમુખ થયેલું ચિત્ત સ્વાભાવિક નિરાકુળ રીતે આત્મભાવમાં રહી શકે તેવા સમાધાનવાળું બને છે, તેના બળથી જીવ અંતરંગ સુખનો અનુભવ કરી શકે છે.

(૪) અપ્રતિઘાતવાળું જ્ઞાન :- અધ્યાત્મથી પાપનો ક્ષય થાય છે, સત્ત્વનો પ્રકર્ષ થાય છે, ચિત્તની સમાધિ પ્રગટે છે, તેમ શાશ્વત એવું જ્ઞાન=પ્રતિઘાત ન પામે તેવું તત્ત્વને જોવા માટે સમર્થ એવું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે. તેના બળથી જીવ ઉત્તરોત્તર યોગમાર્ગને જોવા માટે સમર્થ બને છે.

સામાન્ય રીતે જીવનું જ્ઞાન મોહથી પ્રતિઘાત પામે તેવું હોય છે. તેથી સુખનો અર્થી પણ જીવ “હું ક્યાં યત્ન કરું કે જેથી મારું હિત થાય” તેવું સમ્યગ્ જોઈ શકતો નથી. ક્વચિત્ કાંઈક તત્ત્વ દેખાય અને આત્મહિત માટે ધર્મમાં ઉદ્યમશીલ થાય તોપણ આગળ કઈ દિશામાં જવું તેનો બોધ હોતો નથી. તેથી આવા જીવનો બોધ તત્ત્વમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં પ્રતિઘાત પામનારો હોય છે. અધ્યાત્મના સેવનથી પ્રગટ થયેલું નિર્મળ જ્ઞાન પ્રતિઘાત વગર અંતરંગ દુનિયાને વિશેષ વિશેષ રીતે જોવા સમર્થ બને છે. તેથી નિર્મળ જ્ઞાનના બળથી જીવ નિરાકુળ રીતે યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.

આ રીતે અધ્યાત્મના ચાર કાર્યો બતાવ્યાં. હવે અધ્યાત્મના વિષયમાં અન્ય વક્તવ્યનો સમુચ્ચય કરતાં ‘તથા’ થી કહે છે —

અધ્યાત્મની ઉત્તમતાનું સ્વરૂપ :-

આ અધ્યાત્મ જ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ અમૃત છે. જેમ કોઈએ વિષનું પાન કરેલું હોય તો તેના દેહમાં અસ્વસ્થતારૂપ વિષના વિકારો થતા હોય છે, વિષના વિકારોથી વ્યાકુળ થયેલો જીવ અસ્વસ્થતાનો અનુભવ કરતો હોય છે, એને અમૃતનું પાન કરવામાં આવે તો દેહમાં વર્તતા વિષના વિકારો દૂર થાય છે અને જીવ દેહના સ્વાસ્થ્યને પામે છે; તેમ આત્મામાં મોહનીય કર્મના કારણે અનેક વિકારો થાય છે. મોહથી વ્યાકુળ થયેલો જીવ સુખના અર્થે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં શ્રમ કરીને અધિક અધિક દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે, પરંતુ ક્યાંય સ્વસ્થતાનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આવો જીવ પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એવા પ્રકારના અધ્યાત્મનું સેવન કરે તો શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતનથી મોહના વિકારો દૂર થાય છે અને જીવ પરમ સ્વસ્થતાથી આત્મિક ભાવોમાં વિશ્રાંતિનો અનુભવ કરે છે. તેથી સાધક યોગીને સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતું આ અધ્યાત્મ અમૃત છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે શ્લોક-૮માં અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ અને અધ્યાત્મનું ફળ બતાવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત ભાવનારૂપ યોગના બીજા ભેદનું સ્વરૂપ અને ફળ બતાવે છે -

શ્લોક :-

અભ્યાસો વૃદ્ધિમાનસ્ય ભાવના બુદ્ધિસદ્ગતઃ ।

નિવૃત્તિરશુભાભ્યાસાદ્ ભાવવૃદ્ધિશ્ચ તત્ફલમ્ ॥૯॥

અન્યયાર્થ :-

અસ્ય=આનો=અધ્યાત્મનો, વૃદ્ધિમાન્=વૃદ્ધિવાળો બુદ્ધિસદ્ગતઃ=જ્ઞાનથી અનુગત અભ્યાસો=અભ્યાસ, ભાવના=ભાવના છે. અશુભાભ્યાસાદ્ નિવૃત્તિઃ=અશુભ અભ્યાસથી નિવૃત્તિ ભાવવૃદ્ધિશ્ચ=અને ભાવની વૃદ્ધિ તત્ફલમ્=તેનું=ભાવનાનું, ફળ છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વૃદ્ધિવાળો જ્ઞાનથી અનુગત અધ્યાત્મનો અભ્યાસ, ભાવના છે. અશુભ અભ્યાસથી નિવૃત્તિ અને ભાવની વૃદ્ધિ ભાવનાનું ફળ છે. ॥૯॥

ટીકા :-

અભ્યાસ इति-(પ્રત્યહં=પ્રતિદિવસં)વૃદ્ધિમાન્=ઉત્કર્ષમનુભવન્, બુદ્ધિસદ્ગતો=જ્ઞાનાનુગતઃ, અસ્ય=અધ્યાત્મસ્ય, અભ્યાસોऽનુવર્તનં ભાવનોચ્યતે । અશુભાભ્યાસાત્=કામક્રોધાદિપરિચયાત્, નિવૃત્તિઃ=ઉપરતિઃ, ભાવવૃદ્ધિશ્ચ શુદ્ધસત્ત્વસમુત્કર્ષરૂપા, તત્ફલં=ભાવનાફલમ્ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

પ્રત્યહં ઉચ્યતે । પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિમાન=ઉત્કર્ષને અનુભવતો, બુદ્ધિથી સંગત=જ્ઞાનથી અનુગત અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનથી અનુગત, આનો=અધ્યાત્મનો, અનુવર્તનરૂપ અભ્યાસ ભાવના કહેવાય છે.

અશુભ ભાવનાફલમ્ ॥ અશુભ અભ્યાસથી=કામ-ક્રોધાદિ પરિચયથી નિવૃત્તિ=ઉપરતિ અને શુદ્ધસત્ત્વના સમુત્કર્ષરૂપ ભાવની વૃદ્ધિ તેનું ફળ છે=ભાવનાનું ફળ છે. ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

(૨) ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ :-

કોઈ સાધક યોગી, પૂર્વમાં બતાવ્યું એ રીતે શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતન કરીને અધ્યાત્મભાવને પ્રગટ કરે તો તેનાથી પ્રતિઘાત વગરનો સૂક્ષ્મ બોધ પ્રગટ થાય છે. ત્યારપછી તે સૂક્ષ્મબોધરૂપ જ્ઞાનથી યુક્ત એવા અધ્યાત્મનો અભ્યાસ કરે=અધ્યાત્મનું પુનઃ પુનઃ અનુવર્તન કરે, અને તે અધ્યાત્મનો અભ્યાસ પ્રતિદિવસ ઉત્કર્ષને પામતો હોય અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરોત્તરના આત્મિક ભાવમાં આત્મા નિવેશ પામતો હોય તેવા પ્રકારના અધ્યાત્મનો અભ્યાસ વર્તતો હોય, તેવા અધ્યાત્મના અભ્યાસને ભાવના કહેવાય છે.

ફલિતાર્થ :-

અધ્યાત્મનું સેવન એ શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતનરૂપ છે, અને તે તત્ત્વચિંતન કર્યા પછી તે તત્ત્વચિંતનને કારણે દેખાતા સૂક્ષ્મ ભાવોથી આત્માને ભાવિત કરવા માટેનો જીવનો જે માનસવ્યાપાર છે, તે ભાવના છે.

ભાવનાયોગનું ફળ :-

ભાવનાઓથી આત્મા જેમ જેમ ભાવિત થતો જાય છે, તેમ તેમ આત્મામાં વર્તતો અશુભ અભ્યાસ નિવર્તન પામતો જાય છે. તેથી કામ-ક્રોધાદિના વિકારોની તે રીતે નિવૃત્તિ થાય છે કે સામગ્રી ન હોય ત્યારે પણ કે સામગ્રી હોય ત્યારે પણ વિકાર વગરની જીવપરિણતિનું વેદન થાય છે.

સામાન્ય રીતે સંસારી જીવો નિમિત્તને પામે ત્યારે કામ-ક્રોધાદિના વિકારોને અનુભવે છે. આમ છતાં ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનકાળમાં ઉલ્લસિત થતો આત્મિક ભાવોનો જ્યારે ઉપયોગ હોતો નથી, ત્યારે જીવનો જે કાંઈ ઉપયોગ છે તે કામ-ક્રોધાદિના વિકારોથી ઉપદ્રવવાળો છે. તે વિકારો ક્વચિત્ ચેતના મંદ પ્રવર્તતી હોય તો અવ્યક્ત રીતે પ્રવર્તતા હોય અને ચેતના તે તે વિકારોમાં ઉપયુક્ત હોય ત્યારે કામ-ક્રોધાદિના તે તે વિકારોનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે, પરંતુ વિકાર વગરની ચેતનાનો અનુભવ તો અધ્યાત્મના સેવનથી અને ભાવનાથી ભાવિત થયેલા આત્માને થાય છે.

અધ્યાત્મના અભ્યાસરૂપ ભાવનાયોગથી ક્રોધાદિના વિકારોનો નાશ થાય છે અને શુદ્ધ સત્ત્વના ઉત્કર્ષરૂપ ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે, જે ભાવનાયોગનું ફળ છે.

અહીં શુદ્ધ સત્ત્વના સમુત્કર્ષરૂપ ભાવની વૃદ્ધિરૂપ ફળ કહ્યું, તેનો ભાવ એ છે કે આત્મા વિકાર વગરના સ્વાભાવિક પરમ સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ કરી શકે તેવા પ્રકારના ભાવોની વૃદ્ધિ થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જીવ અનાદિકાળથી સંસારની ભાવનાઓથી ભાવિત છે, તેથી સહજ રીતે મોહથી ભાવિત થયેલું ચિત્ત મોહના ભાવોમાં વર્તતું હોય છે, પરંતુ અધ્યાત્મના ભાવોમાં વર્તતું નથી. સાધક યોગી જ્યારે અધ્યાત્મના સેવનથી સંપન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી ભાવનાયોગનું આસેવન કરે છે, ત્યારે ભાવનાથી ભાવિત થયેલું શુદ્ધ સત્ત્વ મોહના વિકાર વગર સહજ સ્વસ્થતાપૂર્વક આત્મિક ભાવોમાં દીર્ઘકાળ સુધી રહી શકે તેવા પ્રકારની શક્તિના સંચયવાળું થાય છે, જે ભાવવૃદ્ધિરૂપ છે. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે શ્લોક-૯માં પ્રતિ દિવસ ઉત્કર્ષને પામતો અધ્યાત્મનો અભ્યાસ ભાવના છે એમ બતાવ્યું અને ભાવનાયોગનું કૃષ્ણ બતાવ્યું. હવે ભાવનાયોગને પામેલા યોગીઓ ભાવનાનો અતિશય કરવા માટે દૃઢ સંસ્કારનું કારણ બને તેવી પાંચ પ્રકારની ભાવનાઓનું ભાવન કરે છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવૈરાગ્યભેદતઃ ।

ઇષ્યતે પચ્ચધા ચેયં દૃઢસંસ્કારકારણમ્ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવૈરાગ્યભેદતઃ=જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્યના ભેદથી દૃઢસંસ્કારકારણમ્=દૃઢ સંસ્કારનું કારણ ઇયં=આ=ભાવના, પચ્ચધા=પાંચ પ્રકારે ઇષ્યતે=ઈચ્છાય છે. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્યના ભેદથી દૃઢ સંસ્કારનું કારણ એવી ભાવના પાંચ પ્રકારે ઈચ્છાય છે. ॥૧૦॥

ટીકા :-

જ્ઞાનેતિ-ઇયં ચ ભાવના ભાવ્યમાનજ્ઞાનાદિભેદેનાવશ્યકભાષ્યાદિપ્રસિદ્ધા પચ્ચધેષ્યતે, દૃઢસ્ય ઇટિત્યુપસ્થિતિહેતોઃ સંસ્કારસ્ય કારણં, ભાવનાયા એવ પદુતરભાવનાજનકત્વનિયમાત્ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ :-

ઇયંચનિયમાત્ । અને દૃઢ સંસ્કારનું કારણ=શીઘ્ર ઉપસ્થિતિનો હેતુ એવા સંસ્કારનું કારણ, ભાવ્યમાન જ્ઞાનાદિના ભેદથી આવશ્યક ભાષ્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ આ=ભાવના, પાંચ પ્રકારે ઈચ્છાય છે; કેમ કે ભાવનાનું જ પદુતર ભાવનાના જનકપણાનો નિયમ છે=ભાવના જ પદુતર ભાવનાનું કારણ છે. ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :-

દૃઢ સંસ્કારનું કારણ - પાંચ પ્રકારની ભાવના :-

અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી અધ્યાત્મના પુનઃ પુનઃ સેવનને કારણે જીવમાં ભાવનાયોગ પ્રગટે છે, જે ભાવનાયોગ પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિમાન હોય છે. તેથી જેમ જેમ સાધક યોગી તત્ત્વથી ભાવિત બનતો જાય છે, તેમ તેમ અનાદિના વિકારોની નિવૃત્તિ થતી જાય છે અને આત્માના શુદ્ધ ભાવોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા ભાવનાયોગને પામેલા યોગી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્યના ભેદથી પાંચ પ્રકારની ભાવના કરે છે. તેનાથી આત્મામાં જ્ઞાનાદિભાવોમાં જવા માટે દૃઢ સંસ્કારો પડે છે. તેથી જીવ મન, વચન અને કાયાના યોગોને અત્યંત સંવૃત કરીને જ્ઞાનાદિ પાંચ ભાવોમાં સ્થિર રહી શકે છે. ભાવ્યમાન એવા જ્ઞાનાદિના ભેદથી તે ભાવનાઓને યોગીઓ આ પ્રમાણે કરે છે -

(૧) જ્ઞાનભાવના :- જ્ઞેયનું જ્ઞાન કરવું એ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે, પરંતુ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણવાની ઉત્સુકતા, અને જ્ઞેય પદાર્થોને જાણીને જ્ઞેયના રમ્ય-અરમ્ય ભાવોથી રાગાદિ કરવા, એ જીવનો જ્ઞાનસ્વભાવ નથી. આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જ્ઞાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરીને જ્ઞાનભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરવાથી નિર્મળ કોટિના જ્ઞાનના સંસ્કારો શીઘ્ર ઉપસ્થિત થાય છે અને તેનાથી સહજ રીતે સાધક યોગી જ્ઞાનભાવમાં જઈ શકે છે.

(૨) દર્શનભાવના :- તત્ત્વને તત્ત્વરૂપે જોવું એ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે, અને આ સ્વરૂપ સતત આવિર્ભાવ રહે તે માટે તત્ત્વને તત્ત્વરૂપે જોવા યત્ન કરવો જરૂરી છે, કે જેથી જીવમાં વર્તતું સમ્યગ્દર્શન જીવની પ્રકૃતિરૂપે બની જાય. એ રીતે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી તત્ત્વનું ચિંતન કરીને આત્માને દર્શનભાવનાથી ભાવિત કરવાથી દર્શનના સંસ્કારો શીઘ્ર ઉપસ્થિત થાય છે અને તેનાથી સહજ રીતે સાધક યોગી દર્શનભાવમાં જઈ શકે છે.

(૩) ચારિત્રભાવના :- આત્મભાવોમાં ચરવું એ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે અને તે ભાવોની વૃદ્ધિને અનુકૂળ સમિતિ-ગુપ્તિઓની આચરણાઓ છે, અને તે આચરણાઓ આત્મભાવોને પ્રગટ કરવા માટે, જીવાડવા માટે અને વૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રબળ કારણ છે, અને સમિતિ-ગુપ્તિઓથી વિપરીત આચરણાઓ જીવને

અચારિત્રભાવમાં લઈ જનાર છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ ઊહપૂર્વક ચારિત્રભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરવાથી ચારિત્રના દૃઢ સંસ્કારો પડે છે અને તેનાથી સાધક યોગી સહજ રીતે ચારિત્રભાવમાં જઈ શકે છે.

(૪) તપભાવના :- કર્મરહિત થવું એ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે. કર્મોને જે તપાવે તે તપ છે. તેથી આત્મામાં રહેલાં કર્મોને વિઘટન કરવાનું કારણ બને તેવી જીવની પરિણતિ એ તપ છે અને તેવી પરિણતિનો આવિર્ભાવ કરવા માટે બાર પ્રકારનો તપ છે. તે તપના સેવનથી સાધક યોગી કર્મોને દૂર કરીને કર્મરહિત અવસ્થાસ્વરૂપ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રગટ કરી શકે છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ ઊહપૂર્વક તપભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરવાથી તપના દૃઢ સંસ્કારો પડે છે અને તેનાથી સાધક યોગી સહજ રીતે શીઘ્ર નિર્જરાને અનુકૂળ તપભાવમાં જવા માટે સમર્થ બને છે.

(૫) વૈરાગ્યભાવના :- બાહ્ય વિષયોથી વિરક્ત રહેવું એ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે. કર્મદોષને કારણે જીવમાં બાહ્ય પદાર્થો સાથે સંલેષની બુદ્ધિ થાય છે. પરમાર્થથી બાહ્ય પદાર્થનો યોગ જીવમાં કાંઈ અધિકતા કરતો નથી કે બાહ્ય પદાર્થનો વિયોગ જીવમાં કાંઈ ન્યૂનતા કરતો નથી, પરંતુ અવિરક્ત એવું ચિત્ત કર્મદોષથી બાહ્ય પદાર્થોની હાનિ-વૃદ્ધિમાં રતિ-અરતિ કરે છે. તેથી વિરક્તભાવ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ છે. એ રીતે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી આત્માને ભાવિત કરવાથી વિરક્તભાવના દૃઢસંસ્કારો પડે છે અને તેનાથી સાધક યોગી શીઘ્ર વિરક્તભાવમાં જઈ શકે છે.

આ પાંચ પ્રકારની ભાવના ભાવનાયોગવાળા સાધક યોગી કરે છે. તેથી પૂર્વ પૂર્વ કરતાં પટુતર ભાવના તેમનામાં પ્રગટ થાય છે, જેના બળથી ધ્યાનને અનુકૂળ ચિત્તની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં પાંચ પ્રકારના યોગના ભેદો બતાવ્યા. શ્લોક-૨ થી ૮માં અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૯-૧૦માં ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

ઉપયોગે વિજાતીયપ્રત્યયાવ્યવધાનભાક્ ।

શુભૈકપ્રત્યયો ધ્યાનં સૂક્ષ્માભોગસમન્વિતમ્ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ :-

ઉપયોગે=ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમાં, વિજાતીયપ્રત્યયાવ્યવધાનભાક્=વિજાતીય પ્રત્યયના અવ્યવધાનવાળું સૂક્ષ્માભોગસમન્વિતમ્=સૂક્ષ્મ આભોગથી સમન્વિત=સૂક્ષ્મ આલોચનથી સહિત, શુભૈકપ્રત્યયો=શુભ એક પ્રત્યય=પ્રશસ્ત એક અર્થનો બોધ ધ્યાનં=ધ્યાન=ધ્યાનયોગ કહેવાય છે. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમાં વિજાતીય પ્રત્યયના અવ્યવધાનવાળું, સૂક્ષ્મ આલોચનથી સહિત, પ્રશસ્ત એક અર્થનો બોધ ધ્યાનયોગ કહેવાય છે. ॥૧૧॥

ટીકા :-

ઉપયોગ ઇતિ-ઉપયોગે=સ્થિરપ્રદીપસદૃશો ધારાલગ્ને જ્ઞાને, વિજાતીયપ્રત્યયેન તદ્વિચ્છેદકારિણા વિષયાન્તરસંચારેણાલક્ષ્યકાલેનાપ્યવ્યવધાનભાગ્=અનન્તરિતઃ શુભૈકપ્રત્યયઃ પ્રશસ્તૈકાર્થબોધો ધ્યાનમુચ્યતે, સૂક્ષ્માભોગેન=ઉત્પાતાદિવિષયસૂક્ષ્માલોચનેન, સમન્વિતં=સહિતમ્ ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

ઉપયોગે સહિતમ્ ॥ સ્થિરપ્રદીપસદૃશ ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમાં વિષયાન્તર સંચાર દ્વારા તેના વિચ્છેદને કરનાર=ઉપયોગના વિચ્છેદને કરનાર, એવા વિજાતીય પ્રત્યયથી અલક્ષ્યકાળ દ્વારા પણ અનન્તરિત=વ્યવધાન વગરના સૂક્ષ્મ આભોગથી સમન્વિત=ઉત્પાતાદિવિષય સૂક્ષ્મ આલોચનથી સહિત, શુભ એક પ્રત્યય=પ્રશસ્ત એકાર્થવાળો બોધ, ધ્યાન કહેવાય છે. ॥૧૧॥

❖ અલક્ષ્યકાલેનાપ્યવ્યવધાનભાગ્ - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે લક્ષ્યકાળથી

તો અવ્યવધાનવાળો છે, પરંતુ અલક્ષ્યકાળથી પણ અવ્યવધાનવાળો છે.

❖ ઉત્પાદાદિવિષયસૂક્ષ્માલોચનેન - અહીં 'આદિ' થી વ્યય અને ધ્રૌવ્યનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૩) ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ :-

ભાવનાયોગથી ભાવિત થયેલા યોગીઓ, જ્યારે ભૂમિકા સંપન્ન થાય ત્યારે ધ્યાનમાં યત્ન કરે છે, તે વખતે ત્રીજા પ્રકારનો ધ્યાનયોગ પ્રગટે છે. આ ધ્યાનમાં ઉપયોગ કેવો હોય છે ? તે કહે છે -

સ્થિરપ્રદીપસદૃશ ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ :-

ધ્યાનમાં ઉપયોગ સ્થિરપ્રદીપ જેવો હોય છે અને ધારાલગ્ન જ્ઞાનરૂપ હોય છે અર્થાત્ પ્રથમ દર્શનનો ઉપયોગ પછી જ્ઞાનનો ઉપયોગ, એ પ્રકારના ઉપયોગનો પ્રવાહ નથી હોતો, પરંતુ દર્શન પછી ઉત્તરમાં થયેલો જે જ્ઞાનાંશ અને તે જ્ઞાનાંશ પણ અપાય ઉત્તરભાવી અવિચ્યુતિ અંશરૂપ હોય છે, તેથી અપાયથી થયેલો બોધ અવિચ્યુતિકાળમાં ધારારૂપે ચાલે છે.

એક વિષયને છોડીને અન્ય વિષયનો બોધ થાય તો અન્ય વિષયનું દર્શન થઈને નવું જ્ઞાન પ્રગટે છે, તેથી અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનની ધારા તૂટે છે; પરંતુ ધ્યાનમાં અવિચ્યુતિની ધારા ચાલે છે.

આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવો હોય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે -

વિજાતીય પ્રત્યયથી અવ્યવધાનવાળો સૂક્ષ્મ આલોચન સહિત પ્રશસ્ત એકાર્થ બોધ :-

અવિચ્યુતિરૂપ સ્થિરપ્રદીપસદૃશ જ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે જ્ઞાનના ઉપયોગને વિચ્છેદ કરનારા વિષયાંતરસંચારરૂપ વિજાતીય પ્રત્યયથી અવ્યવધાનવાળો હોય છે.

આશય એ છે કે જે એક પદાર્થવિષયક અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ચાલે છે, તેને છોડીને અન્ય વિષયમાં ઉપયોગ જાય તો તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ વિચ્છેદ પામે; પરંતુ પ્રસ્તુત ધારાલગ્ન જ્ઞાનના ઉપયોગમાં અન્ય વિષયમાં ઉપયોગ જતો નથી. વળી, આ અન્ય વિષયમાં જતો ઉપયોગ ક્વચિત્ લક્ષ્યકાળથી વ્યવધાનવાળો હોય છે અને ક્વચિત્ અલક્ષ્યકાળથી વ્યવધાનવાળો હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત

ધ્યાનયોગમાં લક્ષ્યકાળથી પણ વ્યવધાન હોતું નથી અને અલક્ષ્યકાળથી પણ વ્યવધાન હોતું નથી. આવા પ્રકારનો એક પદાર્થ વિષયક ધારાલગ્ન જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય છે.

અહીં અલક્ષ્યકાળથી અવ્યવધાનવાળો ઉપયોગ કહ્યો. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ કોઈ પદાર્થમાં ઉપયોગવાળો હોય ત્યારે વચ્ચે અન્ય પદાર્થમાં ઉપયોગ ગયો, તેવું સ્પષ્ટ દેખાતું હોય, તો તે લક્ષ્યકાળથી વ્યવધાન છે; પરંતુ પોતાને એમ જ લાગતું હોય કે પોતે લક્ષ્ય છોડીને અન્ય પદાર્થવિષયક ઉપયોગ મૂક્યો નથી, આમ છતાં સૂક્ષ્મ રીતે જોવામાં આવે તો પ્રસ્તુત અર્થવિષયક ઉપયોગકાળમાં સૂક્ષ્મ રીતે અન્ય પદાર્થમાં પણ કાંઈક ઉપયોગ ગયેલો હોય, પરંતુ તે અતિ અલ્પકાળનો હોવાથી પોતાને અન્યવિષયક ઉપયોગ ગયો છે તેવો ખ્યાલ ન આવે. આમ છતાં જે ઉપયોગમાં અલ્પકાળ માટે પણ અન્યવિષયક ઉપયોગ હોય તે ઉપયોગ ધ્યાનરૂપ કહી શકાય નહિ; કેમ કે ધ્યાનકાળમાં વર્તતો જ્ઞાનનો ઉપયોગ ચોક્કસ લક્ષ્ય ઉપર સ્થિર હોય છે, અને તે ધ્યાનથી નિષ્પન્ન કરવા યોગ્ય સમભાવના પરિણામને પ્રગટ કરવા માટે પ્રવૃત્ત હોય છે; અને આ જ્ઞાનનો એક અખંડ ઉપયોગ વચ્ચે કોઈ વિષયાંતરને સ્પર્શતો નથી, પરંતુ મતિજ્ઞાનના ધારણાભેદના અવિચ્યુતિ અંશરૂપે અસ્ખલિત પ્રવર્તતો હોય છે.

વળી, આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અપ્રશસ્ત એકાર્થબોધવાળો હોય તો તે અશુભ ધ્યાન કહેવાય, પરંતુ આ ધ્યાનયોગ છે, તેથી પ્રશસ્ત એકાર્થબોધવાળો ધ્યાનનો ઉપયોગ હોય છે.

પ્રશસ્ત એવી જિનપ્રતિમા કે પ્રશસ્ત એવા આત્માના ભાવોને અવલંબીને એક પદાર્થનો બોધ અવિચ્યુતિરૂપે અસ્ખલિત ચાલતો હોય તો તે ધ્યાન કહેવાય છે.

વળી આ ધ્યાનનો ઉપયોગ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યવિષયક સૂક્ષ્મ આલોચનથી યુક્ત હોય છે. તે આ રીતે —

શુભ ધ્યાન હંમેશાં પ્રશસ્ત આલંબનથી ઊઠેલું હોય છે, અને તે પ્રશસ્ત આલંબનરૂપે ક્વચિત્ જિનપ્રતિમા હોય કે ક્વચિત્ જીવાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ હોય, તે જિનપ્રતિમા કે જીવાદિ પદાર્થ ઉપર ચિંતને સ્થિર કરીને શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન ચાલે તે રીતે ઉપયોગ પ્રવર્તતો હોય છે.

જગત્પર્તી દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રૌવ્યરૂપ ત્રિલક્ષણાત્મક છે. તેથી જિનપ્રતિમાદિને અવલંબીને પરમાત્માનું ધ્યાન થતું હોય ત્યારે પરમાત્માના શુદ્ધ દ્રવ્યને અને પરમાત્માના શુદ્ધ પર્યાયોને જોવા માટે ઉપયોગ પ્રવર્તતો હોય છે. અહીં શુદ્ધ દ્રવ્ય એ દ્રૌવ્ય અંશરૂપ છે અને શુદ્ધ પર્યાય એ ઉત્પાદ-વ્યય અંશરૂપ છે. તેથી પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્યરૂપે જોવા માટે અખંડ ઉપયોગ ચાલતો હોય તો તેનાથી પોતાનો આત્મા પરમાત્મભાવ તરફ સન્મુખ-સન્મુખતર થાય છે. તેથી તે ધ્યાનના ઉપયોગમાં સમભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૧૧માં ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે આ ધ્યાનયોગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો કરવા માટે ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ આવશ્યક છે, તેથી ચિત્તના આઠ દોષો ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

ખેદોદ્વેગભ્રમોત્થાનક્ષેપાસઙ્ગાન્યમુદ્ગુજામ્ ।

ત્યાગાદષ્ટપૃથક્ચિત્તદોષાણામનુબન્ધ્યદઃ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

ખેદોદ્વેગભ્રમોત્થાનક્ષેપાસઙ્ગાન્યમુદ્ગુજામ્ અષ્ટપૃથક્ચિત્તદોષાણામ્=ખેદ, ઉદ્વેગ, ભ્રમ, ઉત્થાન, ક્ષેપ, આસંગ, અન્યમુદ્ અને રુગ્ : આ આઠ પૃથક્ ચિત્તદોષોના= અયોગી જીવના મનના દોષોના ત્યાગાત્=ત્યાગથી અદઃ=આ=ધ્યાન, અનુબન્ધિ=ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળું થાય છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ખેદ, ઉદ્વેગ, ભ્રમ, ઉત્થાન, ક્ષેપ, આસંગ, અન્યમુદ્ અને રુગ્ આ આઠ અયોગવાળા જીવના મનના દોષોના ત્યાગથી ધ્યાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળું થાય છે. ॥૧૨॥

ટીકા :-

ખેદેતિ-ખેદાદીનાં વક્ષ્યમાણલક્ષણાનાં અષ્ટાનાં પૃથક્ચિત્તદોષાણામ્=અયોગિ-

મનોદોષાણામ્, ત્યાગાત્=અપરિહારાત્, અદો=ધ્યાનં, અનુબન્ધિ=ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિમદ્
 ભવતિ । યદ્યપ્યન્યત્ર “ખેદોદ્વેગક્ષેપોત્થાનભ્રાન્ત્યન્યમુદ્ગુગાસઙ્ગૈઃ યુક્તાનિ હિ ચિત્તાનિ
 પ્રબન્ધતો વર્જયેન્મતિમાન્” इत्येवं क्रमोऽभिहितस्तथाप्यत्र बन्धानुलोम्याद्
 व्यत्ययेनाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥१२॥

ટીકાર્થ :-

ખેદાદીનાં ભવતિ । આગળ કહેવાશે એ લક્ષણવાળા ખેદાદિ આઠ
 પૃથક્ ચિત્તદોષોના=અયોગીના મનના દોષોના, ત્યાગથી=પરિહારથી, આ=
 ધ્યાન, અનુબંધિ=ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળું થાય છે.

યદ્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ જો કે અન્યત્ર=ષોડશક-૧૪ શ્લોક-૩માં “ખેદ,
 ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાંતિ, અન્યમુદ્, રુગ અને આસંગથી યુક્ત એવા ચિત્તોને
 પ્રબંધથી=પ્રયત્નથી, મતિમાન=બુદ્ધિશાળી, વર્જન કરે.” આ પ્રમાણે ક્રમ કહેવાયેલ
 છે, તોપણ અહીં બંધાનુલોમ્યથી=શ્લોકરચનાના બંધની મર્યાદાથી, વ્યત્યયથી=
 વિપરીત ક્રમથી, અભિધાન છે, એ પ્રમાણે જાણવું. ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :-

ચિત્તના આઠ દોષોના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળું ધ્યાન :-

ધ્યાનની નિષ્પત્તિ માટે અને નિષ્પન્ન થયેલા ધ્યાનને ઉત્તરોત્તર અધિક કરવા
 માટે ચિત્તના આઠ દોષોનો ત્યાગ કરવાનો છે. અયોગી જીવનું=સામાન્યજીવનું,
 ચિત્ત આઠ દોષોના સંશ્લેષવાળું હોય છે, તેથી તેઓ યોગીની જેમ ધ્યાનમાં યત્ન
 કરતા નથી.

યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત એવા યોગીઓ ધ્યાન દ્વારા આત્માને નિષ્પન્ન કરવા માટે
 યત્ન કરતા હોય ત્યારે, અનાદિકાળના અભ્યાસના કારણે અયોગી જીવના મનના
 દોષો પ્રગટ થાય તો ધ્યાનના પ્રવાહનો નાશ કરે છે. તેથી ધ્યાનયોગને પ્રગટ
 કરવા માટે અને પ્રગટ થયેલા ધ્યાનયોગને સ્થિર કરવા માટે યોગીએ ચિત્તના આ
 આઠ દોષોના ત્યાગ માટેનો યત્ન કરવો જોઈએ, જેથી પ્રગટ થયેલું ધ્યાન
 સમતાની નિષ્પત્તિ દ્વારા ઉત્તર-ઉત્તરના ધ્યાનની નિષ્પત્તિનું કારણ બને અને
 તેનાથી ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલે.

જોકે ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૩માં ચિત્તના દોષોનો ક્રમ નિવૃત્તિને આશ્રયીને જુદા પ્રકારનો બતાવ્યો છે, અને તે દોષોની નિવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે અહીં પણ ગ્રંથકારશ્રીએ કહેવું જોઈએ. આમ છતાં બત્રીશીના શ્લોકની રચનામાં જે છંદની મર્યાદા રાખેલ છે, તે મર્યાદાને સાચવવા અર્થે અર્થાત્ છંદભંગ ન થાય તે માટે ખેદાદિ દોષોના ક્રમનો ફેરફાર કરીને લખેલ છે. આમ છતાં દોષની નિવૃત્તિનો ક્રમ તો જે પ્રમાણે ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૩માં બતાવ્યો છે, તે મુજબ જાણવો. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૧૨માં અયોગીના ચિત્તના આઠ દોષો ધ્યાનમાં વિઘ્નભૂત છે, તેમ બતાવ્યું. તેથી હવે ક્રમસર તે દોષોને ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રવૃત્તિજઃ ક્લમઃ ખેદસ્તતો (તત્ર) દાઢ્યં ન ચેતસઃ ।

મુખ્યો હેતુરદશ્ચાત્ર કૃષિકર્મણિ વારિવત્ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રવૃત્તિજઃ=પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ=ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ, ક્લમઃ=માનસ-દુઃખાનુબંધી પ્રયાસ ખેદઃ=ખેદ છે. તત્ર=તે હોતે છતે=ખેદ હોતે છતે, ચેતસઃ=ચિત્તની દૃઢતા થતી નથી, ચ=અને અત્ર=અહીં=યોગક્રિયામાં, અદઃ=આ=પ્રણિધાનની એકાગ્રતા, કૃષિકર્મણિ વારિવત્=કૃષિકર્મમાં=ખેતીની ક્રિયામાં, પાણીની જેમ મુખ્યો હેતુઃ=મુખ્ય=અસાધારણ, હેતુ છે. ॥૧૩॥

✽ ખેદસ્તતો શ્લોકમાં છે ત્યાં ટીકા પ્રમાણે ખેદસ્તત્ર પાઠ હોવો જોઈએ. તેથી તે મુજબ અમે અહીં અર્થ કરેલ છે.

શ્લોકાર્થ :-

ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ માનસદુઃખાનુબંધી પ્રયાસ ખેદ છે. ખેદ હોતે છતે ચિત્તની દૃઢતા થતી નથી, અને યોગક્રિયામાં પ્રણિધાનની એકાગ્રતા ખેતીની ક્રિયામાં પાણીની જેમ અસાધારણ હેતુ છે. ॥૧૩॥

ટીકા :-

પ્રવૃત્તિજ્ઞ इति-પ્રવૃત્તિજ્ઞઃ=ક્રિયાજનિતઃ, ક્લમો=માનસદુઃખાનુબન્ધી પ્રયાસઃ, ખેદઃ । તત્ર=તસ્મિન્ સતિ, દાર્ઢ્યં પ્રણિધાનૈકાપ્રત્વલક્ષણં ચેતસો ન ભવતિ । અદશ્ચ=પ્રણિધાનૈકાગ્ર્યં ચ, અત્ર=યોગકર્મણિ, કૃષિકર્મણિ=કૃષિસાધ્યધાન્યનિષ્પત્તૌ, વારિવત્ મુખ્યોઽસાધારણો હેતુઃ । તદુક્તમ્ -

“ખેદે દાર્ઢ્યાભાવાન્ન પ્રણિધાનમિહ સુન્દરં ભવતિ ।

एतच्चेह प्रवरं कृषिकर्मणि सलिलवज्जेयम्” ॥ (૧૪/૪ ષોડ.) ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

પ્રવૃત્તિજ્ઞઃ હેતુઃ । પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ=ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થાત્ જે અનુષ્ઠાન સેવવાનું છે તે અનુષ્ઠાનના સેવનથી પૂર્વની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ, ક્લમ=માનસદુઃખાનુબંધી અર્થાત્ માનસદુઃખના પ્રવાહને ચલાવનાર પ્રયાસ, ખેદ છે અર્થાત્ અનુષ્ઠાનવિષયક સમ્યક્ યત્ન કરવામાં મનના અનુત્સાહવાળો પરિણામ ખેદ છે. તે હોતે છતે=ખેદ હોતે છતે, પ્રણિધાનના એકાગ્ર્યસ્વરૂપ ચિત્તની દૃઢતા થતી નથી. કૃષિકર્મમાં=ખેતીથી સાધ્ય ધાન્યની નિષ્પત્તિમાં પાણીની જેમ આ=પ્રણિધાનની એકાગ્રતા, અહીંયા=યોગકર્મમાં અર્થાત્ યોગની નિષ્પત્તિના કારણરૂપ અનુષ્ઠાનમાં, મુખ્ય=અસાધારણ હેતુ છે.

તદુક્તમ્ - તે કહેવાયું છે=ખેદનું સ્વરૂપ કહ્યું તે ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૪માં કહેવાયું છે -

“ખેદે જ્ઞેયમ્” ॥ ખેદ હોતે છતે દૃઢતાનો અભાવ હોવાને કારણે અહીં=યોગમાં, સુંદર પ્રણિધાન થતું નથી અર્થાત્ અનુષ્ઠાનકાળમાં કરાયેલું પ્રણિધાન ફળની નિષ્પત્તિનું કારણ બને તેવું સુંદર થતું નથી. કૃષિકર્મમાં પાણીની જેમ આ=પ્રણિધાન, અહીં=સદનુષ્ઠાનમાં, પ્રવર=મુખ્ય જાણવું. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

(૧) ખેદદોષનું સ્વરૂપ :-

ખેદનું લક્ષણ ષોડશક-૧૪/૩માં કહ્યું કે - “પૂર્વક્રિયાપ્રવૃત્તિજનિતમુત્તરક્રિયા-

પ્રવૃત્તિપ્રતિબંધકં દુઃખમ્”=પૂર્વક્રિયાની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્તરક્રિયાની પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબંધક એવું દુઃખ એ ખેદ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કોઈ એક અનુષ્ઠાનનું સેવન કર્યા પછી શારીરિક કે માનસિક શ્રમ વર્તતો હોય, અને જે અન્ય અનુષ્ઠાનને સેવવા માટે યોગી તત્પર થયેલો હોય, તે અનુષ્ઠાનનો પ્રારંભ કરે તોપણ પૂર્વ અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલ શ્રમ અન્ય અનુષ્ઠાનમાં પ્રણિધાનને અનુરૂપ ઉપયોગને પ્રવર્તાવવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે, તેવું માનસદુઃખ તે ખેદ છે.

તે ખેદનું સ્વરૂપ બતાવતાં ટીકામાં કહ્યું કે પૂર્વક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ માનસદુઃખના પ્રવાહને ચલાવનાર એવો પ્રયાસ તે ખેદ છે. તેથી ખેદ હોતે છતે ક્રિયાકાળમાં પ્રણિધાનને અનુરૂપ યત્ન કરવા માટે ચિત્ત અનુત્સાહી હોય છે, જેથી કરાતી પણ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ માત્ર કાયિક કે વાચિક ક્રિયારૂપ બને છે, અને ક્વચિત્ માનસિક ક્રિયારૂપ હોય તોપણ પ્રણિધાનને અનુરૂપ પ્રયાસ કરવામાં શ્રાન્ત=થાકી ગયેલા, મુસાફરના જેવો પ્રયાસ હોવાથી સમ્યગ્ માનસયત્ન થતો નથી.

ખેદદોષનું ફળ અને તેના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

આ ખેદદોષ ક્રિયામાં વર્તતો હોય તો પ્રણિધાનપૂર્વક કરાયેલા અનુષ્ઠાનમાં પણ પ્રણિધાન દ્વારા અપેક્ષિત એવું ચિત્તનું એકાગ્રપણું આવતું નથી. જેમ - ખેતીમાં પાણી એ ધાન્યની નિષ્પત્તિમાં પ્રબળ કારણ છે, તેમ સેવાતા અનુષ્ઠાનમાં પ્રણિધાનપૂર્વકનું એકાગ્રપણું મોક્ષને અનુકૂળ એવી યોગના પરિણામની નિષ્પત્તિમાં મુખ્ય કારણ છે. તેથી ખેદદોષનો પરિહાર કરવામાં આવે તો સેવાતું અનુષ્ઠાન પ્રણિધાનપૂર્વકની એકાગ્રતાવાળું બને અને, તેવા અનુષ્ઠાનથી મોક્ષને અનુકૂળ યોગની પરિણતિ પ્રગટ થાય. માટે ખેદદોષના પરિહારપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરવામાં આવે તો ધ્યાનયોગ સમ્યગ્ બને અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો થાય છે. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૨માં ધ્યાનના વિઘ્નભૂત ખેદાદિ આઠ દોષો બતાવ્યા, તેમાં પ્રથમ ખેદ દોષનું વર્ણન શ્લોક-૧૩માં કર્યું. હવે ઉદ્ભવ દોષનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્થિતસ્યૈવ સ ઉદ્વેગો યોગદ્વેષાત્તતઃ ક્રિયા ।

રાજવિષ્ટિસમા જન્મ બાધતે યોગિનાં કુલે ॥૧૪॥

અન્યાર્થ :-

સ્થિતસ્યૈવ=સ્થિતનો જ=અપ્રવૃત્તનો જ, સ:=તે=ક્લમ અર્થાત્ માનસ-
દુઃખાનુબંધી યત્ન, ઉદ્વેગ છે. તતઃ યોગદ્વેષાત્=તે યોગદ્વેષથી=ઉદ્વેગથી ઉત્પન્ન
થયેલ યોગદ્વેષથી, રાજવિષ્ટિસમા ક્રિયા=રાજવેઠ જેવી ક્રિયા યોગિનાં કુલે=
યોગીઓના કુળમાં જન્મ=જન્મનો બાધતે=બાધ કરે છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અપ્રવૃત્તનો જ ક્લમ=માનસદુઃખાનુબંધી પ્રયાસ, ઉદ્વેગ છે. ઉદ્વેગથી
ઉત્પન્ન થયેલ યોગદ્વેષથી રાજવેઠ જેવી ક્રિયા યોગીઓના કુળમાં જન્મનો
બાધ કરે છે. ॥૧૪॥

ટીકા :-

સ્થિતસ્યૈવેતિ-સ્થિતસ્યૈવ=અપ્રવૃત્તસ્યૈવ, સ=ક્લમઃ, ઉદ્વેગ ઉચ્યતે । તતઃ=
તસ્માદનાદરજનિતાત્ યોગદ્વેષાત્, ક્રિયા=પારવશ્યાદિનિમિત્તા પ્રવૃત્તિઃ, રાજવિષ્ટિ-
સમા=નૃપનિયુક્તાનુષ્ઠાનતુલ્યા, યોગિનાં=શ્રીમતાં શ્રાદ્ધાનાં, કુલે જન્મ બાધતે
પ્રતિબધ્નાતિ, અનાદરેણ યોગક્રિયાયા યોગિકુલજન્મબાધકત્વનિયમાત્ । તદુક્તમ્ -

“ઉદ્વેગે વિદ્વેષાદ્વિષ્ટિસમં કરણમસ્ય પાપેન ।

યોગિકુલજન્મબાધકમલમેતત્તદ્વિદામિષ્ટમ્” ॥ (૧૪/૪ ષોડ.) ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

સ્થિતસ્યૈવ નિયમાત્ । સ્થિતનો જ=અપ્રવૃત્તનો જ, અર્થાત્ જે
અનુષ્ઠાન સેવવાનું છે, તેની પૂર્વે કોઈ પ્રવૃત્તિથી થાકેલો ન હોય પરંતુ
અશ્રાંત રહેલો હોય તેવી વ્યક્તિનો જ, તે ક્લમ=માનસદુઃખાનુબંધી યત્ન,
ઉદ્વેગ કહેવાય છે. તતઃ=તસ્માત્=તે, યોગદ્વેષથી=અનાદરથી ઉત્પન્ન થયેલ
યોગદ્વેષથી અર્થાત્ ઉદ્વેગથી ઉત્પન્ન થયેલ યોગદ્વેષથી, રાજવેઠ જેવી=રાજ

વડે નિયુક્ત પુરુષના અનુષ્ઠાન જેવી, ક્રિયા=પરવશતાદિ નિમિત્ત પ્રવૃત્તિ, યોગીના કુળમાં=સમૃદ્ધિવાળા શ્રાવકના કુળમાં, જન્મનો બાધ કરે છે અર્થાત્ યોગીના કુળમાં જન્મ થતો નથી; કેમ કે યોગક્રિયાના અનાદરથી યોગીકુળમાં જન્મના બાધકપણાનો નિયમ છે.

તદુક્તમ્ - તે કહેવાયું છે=ઉદ્દેગદોષનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૫માં કહેવાયું છે.

“ઉદ્દેગે ઇષ્ટમ્” ॥ ઉદ્દેગવાળું ચિત્ત હોતે છતે વિદ્વેષથી આનું=યોગનું, પાપ વડે=દાસપણાના કારણ એવા પાપ વડે, કરણ વિષ્ટિ જેવું=રાજાની વેઠ જેવું, છે, અને આ=આવા પ્રકારનું કરણ, યોગીકુળમાં જન્મનું અત્યંત બાધક, તેના જાણનારાઓને=યોગના જાણનારાઓને, અભિમત=ઈષ્ટ છે. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

(૨) ઉદ્દેગદોષનું સ્વરૂપ :-

શ્લોક-૧૩માં પૂર્વની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ કલમ=માનસદુઃખાનુબંધી પ્રયાસ, ખેદ છે તેમ બતાવ્યું, અને તે ખેદ કરતાં ઉદ્દેગ જુદો છે, તે બતાવવા માટે કહ્યું કે પૂર્વમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ કરેલ ન હોય, તેથી અપ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે અશ્રાંત હોય=થાકેલો ન હોય તેવી અશ્રાંત વ્યક્તિનો સદનુષ્ઠાનમાં જે કલમ=માનસદુઃખાનુબંધી યત્ન તે ઉદ્દેગ છે.

ઉદ્દેગનું લક્ષણ ષોડશક-૧૪/૩માં કહ્યું કે “કષ્ટસાધ્યતાજ્ઞાનજનિતમાલસ્યમ્”

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કોઈ વ્યક્તિ પૂર્વની પ્રવૃત્તિથી થાકેલી ન હોય, આમ છતાં ધર્માનુષ્ઠાન કરતી વખતે તે અનુષ્ઠાનમાં જે પ્રણિધાન આશયપૂર્વક યત્ન કરવાનો છે તે કષ્ટસાધ્ય છે, તેવું જ્ઞાન થવાને કારણે ક્રિયા કરવામાં તે વ્યક્તિને આળસ પેદા થાય, તેથી ક્રિયા કરે તોપણ શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર સમ્યક્ કરવા માટે યત્ન કરતો નથી તે ઉદ્દેગ દોષ છે.

ખેદદોષમાં અને ઉદ્દેગ દોષમાં તફાવત :-

ખેદદોષ અને ઉદ્દેગ દોષમાં ભેદ એ છે કે ખેદમાં પૂર્વની પ્રવૃત્તિને કારણે વ્યક્તિ શ્રાંત થયેલી હોવાથી ઉત્તર ક્રિયાકાળમાં વિધિમાં સમ્યગ્ યત્ન કરતો નથી, માત્ર ક્રિયા થાય છે, અને ઉદ્દેગમાં પૂર્વની ક્રિયાથી શ્રમ થયેલો ન હોય તોપણ યોગમાર્ગની

ક્રિયા કષ્ટસાધ્ય લાગે છે અને તે કષ્ટસાધ્ય ક્રિયા કરવામાં ઉત્સાહ નહિ હોવાથી ઉદ્વેગપૂર્વક ક્રિયા કરે છે. બંનેમાં ક્રિયા તો કરે છે, પણ એક ખેદપૂર્વકની છે, બીજી ઉદ્વેગપૂર્વકની છે.

ઉદ્વેગદોષનું ફળ અને તેના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

કષ્ટસાધ્યતાના જ્ઞાનથી થયેલ આળસને કારણે અનુત્સાહથી ક્રિયા કરવાના કારણે શાસ્ત્રવિધિમાં અનાદર થાય છે, તે યોગદ્વેષરૂપ છે, અને તે અનાદરથી= ઉદ્વેગથી, થતી ક્રિયા રાજવેઠ જેવી છે, અને તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાથી યોગીકુળમાં જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કેમ કે અનાદરપૂર્વક કરાયેલી યોગની ક્રિયાથી યોગીકુળમાં જન્મનો બાધ થાય છે. તેથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત વ્યક્તિએ ઉદ્વેગ દોષના પરિહારપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરવો જોઈએ, જેથી પ્રગટ થયેલો ધ્યાનયોગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો થાય છે. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

કમપ્રાપ્ત ભ્રમદોષનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

ભ્રમોઽન્તર્વિપ્લવસ્તત્ર ન કૃતાકૃતવાસના ।

તાં વિના યોગકરણં પ્રસ્તુતાર્થવિરોધકૃત્ ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

ભ્રમોઽન્તર્વિપ્લવઃ=ભ્રમ અન્તર્વિપ્લવ છે=ચિત્તનો વિપર્યય છે તત્ર=તે હોતે છતે=ભ્રમ હોતે છતે, કૃતાકૃતવાસના ન=કૃત-અકૃત વાસના નથી= અનુષ્ઠાન કરાયું કે નથી કરાયું તેની વાસના હોતી નથી. તાં વિના=તેના વગર=કૃતાકૃતની વાસના વગર, યોગકરણં=યોગનું કરણ પ્રસ્તુતાર્થવિરોધકૃત્= પ્રસ્તુત અર્થના વિરોધને કરનાર છે=યોગના સેવનથી પ્રસ્તુત એવા યોગસિદ્ધિરૂપ અર્થને અનિષ્પન્ન કરનાર છે. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ભ્રમ ચિત્તનો વિપર્યય છે. ભ્રમ હોતે છતે અનુષ્ઠાન કરાયું કે નથી

કરાયું, તેની વાસના હોતી નથી. કૃતાકૃતની વાસના વગર યોગનું કરણ, યોગના સેવનથી પ્રસ્તુત એવા યોગસિદ્ધિરૂપ અર્થને અનિષ્પન્ન કરનાર છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

ભ્રમ ઇતિ-ભ્રમોઽન્તર્વિપ્લવશ્ચિત્તવિપર્યયઃ, શુક્તિકાયાં રજતમિદમિતિવદતસ્મિં-સ્તદ્ગ્રહ ઇતિ યાવત્ । તત્ર=તસ્મિન્ સતિ, કૃતાકૃતવાસના=ઇદં મયા કૃતમિદં વા ન કૃતમિત્યેવંરૂપા વાસના, ન ભવતિ, વિભ્રમદોષેણ સત્યસંસ્કારનાશાદ્વિપરીત-સંસ્કારોત્પાદાદ્વા, તાં=કૃતાકૃતવાસનાં, વિના યોગકરણં પ્રસ્તુતાર્થસ્ય=યોગસિદ્ધિ-લક્ષણસ્ય, વિરોધકૃત્, સંસ્કારરહિતયોગસ્ય તાદૃશયોગ એવ હેતુત્વાદિતિ ભાવઃ । તદિદમુક્તમ્ -

“પ્રાન્તૌ વિભ્રમયોગાન્ન હિ સંસ્કારઃ કૃતેતરાદિગતઃ ।

તદભાવે તત્કરણં પ્રક્રાન્તવિરોધ્યનિષ્ટફલમ્” ॥ (૧૪/૮ ષોડ.) ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

ભ્રમોઽન્તર્વિપ્લવઃ ભાવઃ । ભ્રમ અન્તર્વિપ્લવ છે=ચિત્તનો વિપર્યય છે. તે ભ્રમને સ્પષ્ટ કરે છે -

શુક્તિમાં આ રજત છે એની જેમ અતસ્મિન્ તદ્ગ્રહઃ=જે વસ્તુ તેવી નથી તેમાં તેનો બોધ એ ભ્રમ છે. ઇતિ યાવત્=એ પ્રમાણે અહીં સુધીનો ભ્રમનો અર્થ જાણવો. તે હોતે છતે=ભ્રમદોષ હોતે છતે, કૃત-અકૃતની વાસના નથી=આ મારા વડે કરાયું અને આ મારા વડે નથી કરાયું, એવા સ્વરૂપવાળી વાસના નથી; કેમ કે વિભ્રમદોષથી સત્ય સંસ્કારનો નાશ થાય છે=પોતે કરેલું હોય અને મેં કર્યું નથી, એવો વિભ્રમ થાય ત્યારે કરાયેલા અનુષ્ઠાનના સંસ્કારનો નાશ થાય છે, અથવા વિપરીત સંસ્કારનો ઉત્પાદ થાય છે=પોતે ન કરેલું હોય છતાં કર્યું છે એવા વિપરીત સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેના વિના=કૃત-અકૃતની વાસના વિના, યોગનું કરણ યોગસિદ્ધિરૂપ પ્રસ્તુત અર્થનો=યોગની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રસ્તુત એવી યોગસિદ્ધિરૂપ અર્થનો, વિરોધ કરનાર છે અર્થાત્ યોગસિદ્ધિરૂપ અર્થને અનિષ્પન્ન કરનાર

છે; કેમ કે સંસ્કારરહિત યોગનું તાદૃશ યોગમાં જ હેતુપણું છે=યોગશુદ્ધિનું કારણ ન બને તેવી યોગની પ્રવૃત્તિમાં જ હેતુપણું છે.

તદિદમુક્તમ્ - તે=શ્લોકમાં ભ્રમદોષનું સ્વરૂપ કહ્યું તે, આ=વશ્યમાણ, ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૮માં કહેવાયું છે.

“ધ્રાન્તૌ અનિષ્ટફલમ્” ॥ ભ્રાંતિ હોતે છતે=ભ્રાંતિ એ ચિત્તદોષ હોતે છતે, વિભ્રમના યોગથી કૃતેતરાદિગત=કૃત અને ઈતર=અકૃતગત, સંસ્કાર પડતા નથી જ અર્થાત્ આ કરાયું છે કે નથી કરાયું એવા સંસ્કાર પડતા નથી જ. તેના અભાવમાં=કૃતેતરાદિગત સંસ્કારના અભાવમાં, તેનું કરણ=પ્રસ્તુત યોગનું કરણ, પ્રકાંતનું વિરોધી એવું અનિષ્ટ ફળ છે=યોગની ક્રિયાથી પ્રકાંત એવી જીવપરિણતિરૂપ યોગ, તેનું વિરોધી એવું અનિષ્ટ ફળ છે=નિષ્ફળ છે. ॥૧૫॥

❖ કૃતેતરાદિગતઃ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી આ મારા વડે ઉચ્ચારાયું કે નથી ઉચ્ચારાયું એનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૩) ભ્રમદોષનું સ્વરૂપ :-

સદનુષ્ઠાનકાળમાં કે ધ્યાનયોગકાળમાં જે પદાર્થનું ચિંતન ચાલતું હોય તે પદાર્થવિષયક ભ્રમદોષ વર્તતો હોય તો, આ વચન મારા વડે બોલાયું કે આ વચન મારા વડે નથી બોલાયું, એ પ્રકારની વાસના થતી નથી, તેથી ઉત્તરમાં પોતાને વિપર્યય થાય છે=પોતે કર્યું હોય કે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય છતાં મેં નથી કર્યું કે નથી ઉચ્ચાર્યું, એવી બુદ્ધિ થાય છે.

જેમ - છીપમાં કોઈને રજતની બુદ્ધિ થાય, તેમ પોતે સેવેલ અનુષ્ઠાનના વિષયમાં ભ્રમ વર્તે છે. જેમ - કોઈ ચૈત્યવંદનની ક્રિયા કરતા હોય ત્યારે ‘નમુ ત્યુ ણં’ આદિ સૂત્રોના દરેક પદ પોતે બોલેલ છે, તેવી સ્મૃતિ ઉત્તરમાં ન થઈ શકે તો, ફક્ત સૂત્ર બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો માટે સૂત્ર બોલાયું છે, તેવી કલ્પના થઈ શકે. તેથી જે પદો બોલતાં ઉત્તરમાં સ્મરણ થઈ શકે તેવા સંસ્કારો ન પડે તો તે ભ્રમદોષ કહેવાય. આ ભ્રમદોષપૂર્વક કરાયેલી ક્રિયાથી અનુષ્ઠાન વડે સાધ્ય એવા અનુષ્ઠાનના સંસ્કારો આત્મામાં પડતા નથી. તેથી યોગની ક્રિયાથી યોગની સિદ્ધિરૂપ ફળ મળતું નથી.

ભ્રમદોષનું ફળ અને તેના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

દરેક સૂત્ર ચોક્કસ લક્ષ્યનું પ્રણિધાન કરીને બોલવાનું હોય છે અને તે લક્ષ્યને અભિમુખ તે સૂત્રના અર્થોથી ભાવો કરવાના છે, અને તે સૂત્રથી અપેક્ષિત ભાવો પ્રગટ થતા હોય તો ક્રમે કરીને તે અનુષ્ઠાન યોગસિદ્ધિનું કારણ બને; પરંતુ જે અનુષ્ઠાન “સેવન કરાયું છે કે નથી કરાયું” તેવું સ્મરણ ઉત્તરકાળમાં કરાવવા માટે સમર્થ નથી તે અનુષ્ઠાનના સેવનથી કૃત-અકૃતની વાસના થતી નથી, અને જે અનુષ્ઠાનના સેવનથી કૃત-અકૃતની વાસના પડતી ન હોય તે અનુષ્ઠાન આત્મામાં યોગની નિષ્પત્તિ કરીને પૂર્ણ યોગનું કારણ બની શકે નહિ. માટે સંસ્કારરહિત એવી યોગની ક્રિયાથી યોગસિદ્ધિનું કારણ ન બને તેવા યોગની નિષ્પત્તિ થાય છે, પરંતુ તે અનુષ્ઠાન ઈષ્ટફળનું સાધક બનતું નથી. માટે ભ્રમદોષના વર્જનપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરવાથી પ્રગટ થયેલો ધ્યાનયોગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો બને છે. ॥૧૫॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત ઉત્થાનદોષનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રશાન્તવાહિતાભાવ ઉત્થાનં કરણં તતઃ ।

ત્યાગાનુરૂપમત્યાગં નિર્વેદાદતથોદયમ્ ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રશાન્તવાહિતાભાવ ઉત્થાનં=પ્રશાંતવાહિતીનો અભાવ ઉત્થાન છે તતઃ= તેનાથી=ઉત્થાનદોષથી, કરણં=કરણ=યોગનું કરણ, નિર્વેદાદતથોદયમ્=નિર્વેદને કારણે અતથાઉદયવાળો ત્યાગાનુરૂપમ્ અત્યાગમ્=ત્યાગને અનુરૂપ અત્યાગ છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રશાંતવાહિતાનો અભાવ ઉત્થાન છે. ઉત્થાનદોષથી યોગનું કરણ નિર્વેદને કારણે અતથાઉદયવાળો ત્યાગને અનુરૂપ અત્યાગ છે. ॥૧૬॥

ટીકા :-

પ્રશાન્તેતિ-પ્રશાન્તવાહિતાયાઃ=પ્રશમૈકવૃત્તિસન્તાનસ્ય, અભાવો મનઃપ્રભૃતીના-મુદ્રેકાન્મદાવષ્ટબ્ધપુરુષવદુત્થાનમુચ્યતે, તતઃ કરણં યોગસ્ય ત્યાગાનુરૂપં=પરિહારોચિતં પ્રશાન્તવાહિતાઽભાવદોષાત્, અત્યાગં=ન વિદ્યતે ત્યાગો યસ્ય તત્તથા, કથञ્ચિદુપાદેયત્વાત્, નિર્વેદાદેકવૃત્તિભઙ્ગલક્ષણાત્ ખેદાત્, ન વિદ્યતે તથા યોગકરણોચિતત્વેન ઉદયો ભાવિકાલવિપાકો યત્ર તત્તથા । તદુક્તમ્ -

“ઉત્થાને નિર્વેદાત્કરણમકરણોદયં સદૈવાસ્ય ।

અત્યાગત્યાગોચિતમેતત્તુ સ્વસમયેઽપિ મતમ્” ॥ (૧૪/૭ ષોડ.) ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

પ્રશાન્તવાહિતાયાઃ દોષાત્, મદથી અવષ્ટબ્ધ=મદોભ્મત, પુરુષની જેમ, મન વગેરેના ઉદ્દેકને કારણે, પ્રશાન્તવાહિતાનો=પ્રશમએકવૃત્તિસંતાનનો, અભાવ ઉત્થાન કહેવાય છે. પ્રશાન્તવાહિતાના અભાવરૂપ દોષને કારણે તેનાથી=ઉત્થાન દોષથી, કરણ=યોગનું કરણ, ત્યાગને અનુરૂપ=પરિહારને ઉચિત, છે.

વળી તે યોગનું કરણ કેવું છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

અત્યાગં ઉપાદેયત્વાત્,

કાંઈક ઉપાદેય હોવાને કારણે અત્યાગ છે=અત્યાગવાળું છે.

‘અત્યાગમ્’નો સમાસ બતાવે છે -

ત્યાગ વિદ્યમાન નથી જેને તે, તેવું છે=અત્યાગવાળું છે.

વળી ઉત્થાનદોષપૂર્વકનું કરણ કેવા ભાવિકૃત્તવાળું છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

નિર્વેદાદે તત્તથા ।

નિર્વેદને કારણે=અનુષ્ઠાનકાળમાં એક વૃત્તિના અર્થાત્ અનુષ્ઠાનથી નિષ્પાદ્ય એવા લક્ષમાં ચિત્તની એક વૃત્તિના, ભંગસ્વરૂપ ખેદને કારણે, અતથાઉદયવાળું છે.

‘અતથોદયમ્’ નો સમાસ બતાવે છે -

તે પ્રકારે યોગકરણના ઉચિતપણા વડે ભાવિકાળવિપાકવાળો ઉદય વિદ્યમાન નથી જેમાં તે, તેવું છે=અતથાઉદયવાળું છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકમાં ઉત્થાનદોષનું લક્ષણ કહ્યું તે, ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૭માં કહેવાયું છે.

“ઉત્થાને મતમ્” ॥ ઉત્થાનદોષ હોતે છતે નિર્વેદથી આનું કરણ=યોગનું કરણ, સદા જ અકરણ ઉદયવાળું છે=ભાવિકાળને આશ્રયીને અકરણ ઉદયવાળું છે. વળી આ=ઉત્થાનદોષથી યોગનું કરણ, અત્યાગ ત્યાગ ઉચિત સ્વસમયમાં પણ કહેવાયું છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

(૪) ઉત્થાનદોષનું સ્વરૂપ :-

ધ્યાનની પ્રવૃત્તિમાં સમ્યગ્ યત્ન થઈ શકે તેવું પ્રશમપરિણામવાળું ચિત્ત હોય તો ધ્યાનની પ્રવૃત્તિથી જીવ વિશેષ પ્રકારના સમભાવના પરિણામને નિષ્પન્ન કરી શકે; પરંતુ ચિત્તમાં પ્રશાંતવાહિતાનો પરિણામ ન હોય તો, ધ્યાનને અનુકૂળ માનસિક, વાચિક અને કાયિક ક્રિયા કરવામાં આવે તોપણ, તે ક્રિયા ઉત્થાનદોષવાળી છે.

પ્રશમએકવૃત્તિસંતાનનો અભાવ એ ઉત્થાનદોષ છે એમ કહ્યું. આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ જ્યારે ધ્યાનાદિ અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરે તે વખતે મન અને ઈન્દ્રિયો ઉત્સુકતાવાળી હોય તો ઉદ્રેક અવસ્થાવાળી છે, પરંતુ શાંત થયેલી નથી. તેથી મદથી અવષ્ટબ્ધ=મદથી અક્કડ, પુરુષની જેમ, મન અને ઈન્દ્રિયો યથાતથા જવાને અભિમુખ પરિણામવાળી છે. આમ છતાં યત્નપૂર્વક મનને લક્ષ્ય તરફ પ્રવર્તાવવામાં આવે તો ઈન્દ્રિયોનું કે મનનું યથાતથા ગમન ન થાય, તોપણ ચિત્ત શાંત પરિણામવાળું નહિ હોવાથી, તે ધ્યાનપ્રવૃત્તિ ઉત્થાનદોષવાળી બને.

વળી જેમનું ચિત્ત પ્રશમએકવૃત્તિસંતાનવાળું હોય=પ્રશમપરિણામવાળું હોય, અને ક્રિયા દ્વારા અધિક અધિક પ્રશમ તરફ જાય તેવું હોય, ત્યારે તે અનુષ્ઠાન કે યોગનું કરણ પ્રશાંતવાહિતાવાળું બને છે. તેથી તે ધ્યાન ઉચિત ફળની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

ઉત્યાનદોષથી કરાતા અનુષ્ઠાનનું ફળ અને સ્વરૂપ :-

ઉત્યાનદોષથી કરાયેલ અનુષ્ઠાન ત્યાગને અનુરૂપ છે=પરિહારને ઉચિત છે; કેમ કે અનુષ્ઠાનની સમ્યગ્ નિષ્પત્તિ કરવા માટે જે પ્રશાંતવાહિતા જોઈએ તે નથી. તેથી તે અનુષ્ઠાન ફળનિષ્પત્તિનું કારણ બનતું ન હોવાથી ફળના અર્થી માટે કર્તવ્ય નથી; પરંતુ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ પ્રશાંતવાહિતાવાળું ચિત્ત બનાવવું તે ઉચિત છે. આમ છતાં જે જીવ પ્રશાંતવાહિતાવાળા ચિત્તને નિષ્પન્ન કરી શકતો નથી, અને ઉત્યાનદોષથી યુક્ત એવું સદનુષ્ઠાન કરે છે, તેનાથી કાંઈક શુભ ભાવો થાય છે. તે અપેક્ષાએ તે અનુષ્ઠાન કાંઈક ઉપાદેય છે, તેથી અત્યાગવાળું છે, અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાનના સેવનથી કાંઈક આત્મહિત થાય છે, તેથી અત્યાગવાળું છે, એમ કહેલ છે.

ઉત્યાનદોષથી સેવાયેલા અનુષ્ઠાનનું ફળ અને ઉત્યાનદોષના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

અનુષ્ઠાનના સેવનકાળમાં ઉત્યાનદોષ હોવાને કારણે ચિત્ત તે અનુષ્ઠાનથી ઉપશાંત ભાવનો સ્વાદ લઈ શકે તેવું નથી, તેથી તે અનુષ્ઠાનનું સેવન નિર્વેદથી=ખેદથી, થાય છે અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાનનું એક અંગ ભંગવાળું છે=ચિત્ત ઉપશાંતભાવવાળું નહિ હોવાને કારણે તે અનુષ્ઠાનકૃત કાયાનો શ્રમ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે રૂપ ખેદપૂર્વક તે અનુષ્ઠાનનું સેવન હોવાને કારણે યોગકરણના ઉચિતપણા વડે ભાવિકાળનો ઉદય તે અનુષ્ઠાનથી થતો નથી=વર્તમાનમાં કરાયેલું અનુષ્ઠાન ભાવિમાં ઉચિત અનુષ્ઠાનને ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ બનતું નથી; પરંતુ જેમ વર્તમાનમાં ઉત્યાનદોષથી દૂષિત અનુષ્ઠાન થાય છે, તેમ ભાવિમાં પણ તેવા પ્રકારની ક્ષતિવાળું અનુષ્ઠાન થશે. તેથી તે અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને ઈષ્ટફળની પ્રાપ્તિનું કારણ બનતું નથી; પરંતુ ઉત્યાનદોષના વર્જનપૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં કે ધ્યાનમાં યત્ન કરવાથી પ્રગટ થયેલો ધ્યાનયોગ વૃદ્ધિવાળો બને છે. ॥૧૬॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત ક્ષેપદોષનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

ક્ષેપોઽન્તરાઽન્તરાઽન્યત્ર ચિત્તન્યાસોઽફલાવહઃ ।

શાલેરપિ ફલં નો યદ્ દૃષ્ટમુત્ખનનેઽસકૃત્ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ :-

અન્તરાન્તરા=યોગકરણકાળના જ વચ્ચે વચ્ચે અન્યત્ર=અધિકૃત ક્રિયાથી બીજે ચિત્તન્યાસો=ચિત્તનો વ્યાસ અફલાવહઃ ક્ષેપઃ=ફળનો અજનક ક્ષેપ દોષ છે યદ્=જે કારણથી શાલેરપિ=શાલિના પણ=ડાંગરના પણ અસકૃદ્=વારંવાર ઉત્ખનને=ઉત્પાટનમાં=ઉખાડવામાં ફલં નો=ફળ જોવાતું નથી. ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

યોગકરણકાળના જ વચ્ચે વચ્ચે અધિકૃત ક્રિયાથી બીજે ચિત્તનો વ્યાસ ફળનો અજનક ક્ષેપદોષ છે, જે કારણથી ડાંગરના પણ વારંવાર ઉખાડવામાં ફળ જોવાતું નથી. ॥૧૭॥

ટીકા :-

ક્ષેપ इति-અન્તરાઽન્તરા યોગકરણકાલસ્યૈવ અન્યત્ર=અધિકૃતાન્યકર્મણિ, ચિત્તન્યાસઃ ક્ષેપઃ સ ચાફલાવહઃ=ફલાજનકઃ, યદ્=યસ્માત્, શાલેરપિ, વ્રીહેરપિ અસકૃદ્=વારંવારં, ઉત્ખનને=ઉત્પાટને, ફલં ન દૃષ્ટં, અસકૃદુત્પાટનેન શાલેરિવ ક્ષેપેણ યોગસ્ય ફલજનનશક્તિનાશાન્ન તતઃ ફલમિતિ ભાવઃ । તદુક્તમ્ -

“ક્ષેપેઽપિ ચાપ્રબન્ધાદિષ્ટફલસમૃદ્ધયે ન જાત્વેતત્ ।

નાસકૃદુત્પાટનતઃ શાલિરપિ ફલાવહઃ પુંસઃ” ॥ (૧૪/૬ ષોઢ.) ॥૧૭॥

ટીકાર્થ :-

અન્તરાન્તરા ન દૃષ્ટં, યોગકરણકાળના જ વચ્ચે વચ્ચે અન્યત્ર=અધિકૃત ક્રિયાથી બીજે, ચિત્તનો વ્યાસ એ ક્ષેપ છે અને તે અફલાવહઃ=ફળનો અજનક છે, જે કારણથી શાલિના પણ=વ્રીહિના પણ અર્થાત્ ડાંગરના પણ, અસકૃદ્=વારંવાર, ઉત્ખનનમાં=ઉત્પાટનમાં=ઉખેડવામાં, ફળ જોવાતું નથી.

અહીં યોગની પ્રવૃત્તિને અફલાવલ ન કહેતાં ક્ષેપદોષને અફલાવલ કેમ કહ્યો ?
એથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અસકૃન્ इति भावः । असकृद्=વારંવાર ઉત્પાટનથી=ઉખેડવાથી,
શાલિની જેમ ક્ષેપથી યોગની ફળજનનશક્તિનો નાશ હોવાને કારણે=ફળને
ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિનો નાશ હોવાને કારણે, તેનાથી=તેવા યોગથી, ફળ
નથી, એ પ્રમાણે ભાવ છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકમાં ક્ષેપદોષનું સ્વરૂપ કહ્યું તે, ષોડશક-૧૪, શ્લોક-
૬માં કહેવાયું છે.

“ક્ષેપેડપિ પુંસઃ” ॥ અને ક્ષેપ હોતે છતે પણ અપ્રબંધ હોવાથી=ચિત્તનું
શિથિલમૂળપણું હોવાથી, આ=યોગનું કરણ, ઈષ્ટફળની નિષ્પત્તિ માટે નથી. વારંવાર
ઉત્પાટનથી=ઉખેડવાથી, શાલિ પણ=ડાંગર પણ, પુરુષને ફલાવલ થતા નથી=ફળને
આપનાર થતા નથી. ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

(૫) ક્ષેપદોષનું સ્વરૂપ :-

ધ્યાનરૂપ યોગના ભેદની નિષ્પત્તિ માટે ક્ષેપદોષ વિઘ્નભૂત છે અને ક્ષેપદોષના
પરિહારથી પ્રગટ થયેલું ધ્યાન સમતાની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

કોઈ યોગી સુદૃઢ યત્નપૂર્વક ધ્યાનયોગમાં પ્રયત્ન કરતા હોય, આમ છતાં
ક્યારેક યોગકરણકાળના જ વચ્ચે વચ્ચે ચિત્ત બીજે જાય તો તે ક્ષેપદોષ છે, અને
તે ક્ષેપદોષને કારણે તે ધ્યાનની ક્રિયા ઈષ્ટફળની જનક બનતી નથી; કેમ કે
ધ્યાનમાં સુદૃઢ યત્ન હોય તો જ રાગાદિના પ્રતિપક્ષ ભાવોની નિષ્પત્તિ દ્વારા તે
ધ્યાન સમતાની વૃદ્ધિ કરે છે; વળી ક્ષેપદોષને કારણે ધ્યાનમાં કરાતા યત્નકાળમાં
ચિત્તની પ્રવૃત્તિ શિથિલમૂળવાળી બને છે, તેથી શિથિલ બનેલી તે ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ
ઈષ્ટફળને ઉત્પન્ન કરતી નથી.

અહીં ક્ષેપદોષને કારણે ધ્યાનની ક્રિયા ફળ અજનક છે, આમ છતાં ક્ષેપદોષને
ફળ અજનક કહ્યો તે ઉપચારથી કહેલ છે. તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે --

જેમ જમીનમાં શાલિ=ડાંગર, વાવેલ હોય અને તે શાલિ વાવ્યા પછી થોડી
માટી આદિથી સહિત તે બીજને અન્યત્ર સ્થાપન કરવામાં આવે અને આ રીતે

વારંવાર સ્થાનાંતર કરવામાં આવે, તો તે બીજથી શાલિનું ફળ કદાચ થાય તોપણ જેવું શાલિનું વૃક્ષ થવું જોઈએ તેવું સમૃદ્ધ થતું નથી, અને ક્વચિત્ વારંવાર અન્યત્ર સ્થાપનને કારણે બીજની ફળ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો નાશ થઈ જાય તો ફળ પણ થાય નહિ. તેમ ક્ષેપદોષને કારણે પણ ધ્યાનની ક્રિયાથી ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી.

ક્ષેપદોષનું ફળ અને તેના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

ક્ષેપદોષને કારણે ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ શિથિલમૂળવાળી થાય છે. એકાદ વખત ક્ષેપદોષને કારણે ધ્યાનના સેવનથી ચિત્તની શાંતતારૂપ ફળ થાય તોપણ ક્ષેપદોષ વગરના ધ્યાન જેવું ફળ થાય નહિ. વળી જેમનું ચિત્ત વારંવાર વિષયાંતરમાં જઈને અનુષ્ઠાનમાં જોડાતું હોય તો તે અનુષ્ઠાન ઈષ્ટફળ માટે અસમર્થ બને. તેથી તે ધ્યાનથી સમભાવની નિષ્પત્તિરૂપ જે ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે સમ્યગ્ થાય નહિ. તેથી ક્ષેપદોષના વર્જનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કે ધ્યાનમાં યત્ન કરવાથી પ્રગટ થયેલો ધ્યાનયોગ વૃદ્ધિવાળો બને છે. ॥૧૭॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત આસંગદોષનું સ્વરૂપ કહે છે -

શ્લોક :-

આસઙ્ગઃ સ્યાદભિષ્વઙ્ગસ્તત્રાસઙ્ગક્રિયૈવ ન ।

તતોઽયં હન્ત તન્માત્રગુણસ્થાનસ્થિતિપ્રદઃ ॥૧૮॥

અવ્યયાર્થ :-

આસઙ્ગઃ=આસંગ અભિષ્વઙ્ગઃ સ્યાત્=અભિષ્વંગ છે તત્ર=તે હોતે છતે= આસંગ દોષ હોતે છતે, અસઙ્ગક્રિયૈવ ન=અસંગ ક્રિયા જ નથી. તતઃ=તેથી અયં=આ=આસંગ, તન્માત્રગુણસ્થાનસ્થિતિપ્રદઃ=તન્માત્રગુણસ્થાનમાં સ્થિતિપ્રદ છે અર્થાત્ અધિકૃતગુણસ્થાનમાત્રમાં સ્થિતિપ્રદ છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આસંગ અભિષ્વંગ છે. આસંગ હોતે છતે અસંગ ક્રિયા જ નથી. આસંગ અધિકૃત ગુણસ્થાનમાત્રમાં સ્થિતિપ્રદ છે. ॥૧૮॥

ટીકા :-

આસઙ્ગ ઇતિ-આસઙ્ગોઽભિષ્વઙ્ગઃ સ્યાત્ ઇદમેવ સુન્દરમનુષ્ઠાનમિત્યેવં નિયતાભિનિવેશરૂપઃ, તત્ર=તસ્મિન્ સતિ, અસઙ્ગાક્રિયૈવાભિષ્વઙ્ગાભાવવત્ય-નવરતપ્રવૃત્તિરેવ ન ભવતિ, તતોઽયમ્=આસઙ્ગો, હન્ત તન્માત્રગુણસ્થાને=અધિકૃતગુણસ્થાનમાત્રે, સ્થિતિપ્રદઃ, ન તુ મોહોન્મૂલનદ્વારેણ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તયે પ્રભવતીત્યાસઙ્ગાદપિ તત્ત્વતોઽફલમેવાનુષ્ઠાનં । તદાહ -

“આસઙ્ગોઽપ્યવિધાનાદસઙ્ગશક્ત્યુચિતમિત્યફલમેતત્ ।

ભવતીષ્ટફલદમુચ્ચૈસ્તદપ્યસઙ્ગં યતઃ પરમમ્” ॥ (ષોડશકે-૧૪/૧૧) ॥૧૮॥

ટીકાર્થ :-

આસઙ્ગો ન ભવતિ, ‘આ જ સુંદર અનુષ્ઠાન છે’ એ પ્રકારે નિયતમાં=નિયત પ્રવૃત્તિમાં, અભિનિવેશરૂપ આસંગ અભિષ્વંગ છે. તે હોતે છતે=આસંગ હોતે છતે અસંગ ક્રિયા જ=અભિષ્વંગના અભાવવાળી અનવરત પ્રવૃત્તિ જ, થતી નથી.

તતો અનુષ્ઠાનમ્ । તેથી આ=આસંગ, તન્માત્રગુણસ્થાનમાં=અધિકૃત ગુણસ્થાનમાત્રમાં સ્થિતિપ્રદ છે, પરંતુ મોહના ઉન્મૂલન દ્વારા કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે સમર્થ નથી. એથી આસંગથી પણ અનુષ્ઠાન તત્ત્વથી અફળ જ છે.

તદાહ - તેને કહે છે=શ્લોકમાં આસંગનું સ્વરૂપ કહ્યું. તેને ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૧૧માં કહે છે -

“આસઙ્ગો પરમમ્” ॥ આસંગમાં પણ અવિધાન હોવાથી=તે પ્રકારે કરવાનું શાસ્ત્રમાં અવિધાન હોવાથી, અસંગશક્તિને ઉચિત છે=અસંગશક્તિને ઉચિત સદનુષ્ઠાન છે, એથી આ=આસંગદોષવાળું અનુષ્ઠાન, અફળ છે. જે કારણથી તે પણ=શાસ્ત્રોક્તપણાથી પ્રસિદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલ પ્રસિદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ, અભિષ્વંગ રહિત ઉચ્ચૈઃ=અતિશયથી, પરમ=પ્રધાન, ઈષ્ટફળને આપનારું થાય છે. ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :-

(૬) આસંગદોષનું સ્વરૂપ :-

‘આ જ અનુષ્ઠાન સુંદર છે,’ આ પ્રકારનો નિયત અનુષ્ઠાનવિષયક અભિનિવેશ એ આસંગદોષ છે. આ આસંગદોષને કારણે અસંગભાવ તરફ જવાની ક્રિયા થતી નથી.

વસ્તુતઃ ભગવાને બતાવેલ દરેક અનુષ્ઠાન ક્રમસર ઉત્તર ઉત્તરની ભૂમિકાને સંપન્ન કરીને અસંગભાવ તરફ જવા માટે છે. છતાં કોઈ યોગીના અનુષ્ઠાનમાં અન્ય સર્વ દોષોનો પરિહાર હોય અને આસંગદોષ હોય તો તે અનુષ્ઠાનથી ઉપરના અનુષ્ઠાન તરફ જવા માટે ચિત્ત પ્રવૃત્ત થતું નથી. તેથી તે અનુષ્ઠાન મોહના ઉન્મૂલન દ્વારા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ બનતું નથી, માટે પરમાર્થથી અફળ છે=સેવાતું એવું પણ તે અનુષ્ઠાન નિર્વાણરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામતું નથી, તેથી અફળ છે.

સામાન્ય રીતે અનુષ્ઠાન સેવનારને ઉત્તર ઉત્તરના અનુષ્ઠાન પ્રત્યે જવાનું વલણ હોય તો સેવાયેલું અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ નિષ્પન્ન થયા પછી ઉત્તરના અનુષ્ઠાન પ્રત્યેનો યત્ન શરૂ થાય, અને તે રીતે ઉત્તર ઉત્તરના અનુષ્ઠાનની નિષ્પત્તિ દ્વારા જીવ અસંગઅનુષ્ઠાનને પામે અને અંતે કેવલજ્ઞાનને પામે છે.

આસંગદોષનું ફળ અને તેના ત્યાગથી ઉત્તરોત્તર ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

કેટલાક આરાધક જીવો મોક્ષના અર્થી હોય, મોક્ષ માટે અનુષ્ઠાન સેવતા હોય, તેથી આલોક કે પરલોકની કોઈ આશંસા ન હોય તે રીતે દેશવિરતિ આદિનું કોઈક નિયત અનુષ્ઠાન વિધિપૂર્વક સેવતા હોય, આમ છતાં તે અનુષ્ઠાનની નિષ્પત્તિ કરીને ઉત્તરના અનુષ્ઠાનમાં જવા પ્રત્યેનું વલણ ન હોય, પરંતુ તે અનુષ્ઠાનથી થતા ભાવો પ્રત્યે ચિત્ત આસંગદોષવાળું હોય, તો તે અનુષ્ઠાન મોહના ઉન્મૂલન દ્વારા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ બને નહિ. માટે ધ્યાનથી સમતાની વૃદ્ધિના અર્થીએ આસંગદોષના પરિહારપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરવો જોઈએ, જેથી ઉત્તર ઉત્તરના ધ્યાનની વૃદ્ધિ દ્વારા અસંગભાવની પ્રાપ્તિ થાય અને તેના અંતિમ ફળરૂપે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

ક્રમપ્રાપ્ત અન્યમુદ્દ દોષનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

વિહિતેઽવિહિતે વાર્થેઽન્યત્ર મુત્રકૃતાત્કિલ ।

ઈષ્ટેઽર્થેઽઙ્ગારવૃષ્ટ્યાભાત્યનાદરવિધાનતઃ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રકૃતાત્=પ્રસ્તુત ક્રિયાથી અન્યત્ર=વિહિતેઽવિહિતે વાર્થે=અન્ય એવા વિહિત કે અવિહિત અર્થમાં મુત્=પ્રીતિ ઈષ્ટેઽર્થે=ઈષ્ટ અર્થમાં=પ્રીતિના વિષયભૂત ઈષ્ટ અર્થમાં, અઙ્ગારવૃષ્ટ્યાભા=અંગારાની વૃષ્ટિ જેવું છે; અત્યનાદરવિધાનતઃ=કેમ કે અતિ અનાદરનું વિધાન=સેવન, છે. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રસ્તુત ક્રિયાથી બીજા વિહિત કે અવિહિત અર્થમાં પ્રીતિ, પ્રીતિના વિષયભૂત ઈષ્ટ અર્થમાં અંગારાની વૃષ્ટિ જેવું છે; કેમ કે અતિ અનાદરનું વિધાન છે. ॥૧૯॥

ટીકા :-

વિહિત ઇતિ-પ્રકૃતાત્=પ્રસ્તુતાત્, કર્મણોઽન્યત્ર વિહિતેઽવિહિતે વાઽર્થે મુત્ પ્રીતિઃ, ઈષ્ટેઽર્થેઽઙ્ગારવૃષ્ટ્યાભા અત્યનાદરસ્ય=ગાઢાબહુમાનસ્ય, વિધાનતોઽવ-સરોચિતરાગાભાવરાગવિષયાનવસરાભ્યાં પ્રતિપક્ષરાગાચ્ચ, યથા ચૈત્યવન્દન-સ્વાધ્યાયકરણાદિષુ પ્રતિનિયતકાલવિષયેષુ, શ્રુતાનુરાગાદન્યાઽઽસક્તચિત્તતયા વા ચૈત્યવન્દનાઘનાદ્રિયમાણસ્ય । તદુક્તમ્ -

“અન્યમુદિ તત્ર રાગાત્તદનાદરતાઽર્થતો મહાઽપાયા ।

સર્વાનર્થનિમિત્તં મુદ્ધિપયાઙ્ગારવૃષ્ટ્યાભા” ॥ (૧૪/૯ ષોઢ.) ॥૧૯॥

ટીકાર્થ :-

પ્રકૃતાત્ અનાદ્રિયમાણસ્ય । પ્રકૃતથી=પ્રસ્તુત ક્રિયાથી, બીજા વિહિત

કે અવિહિત અર્થમાં મુત્=પ્રીતિ, ઈષ્ટ અર્થમાં=પ્રીતિના વિષયભૂત ઈષ્ટ અર્થમાં, અંગારાની વૃષ્ટિ જેવું છે; કેમ કે અતિ અનાદરનું=ગાઢ અબહુમાનનું, વિધાન=સેવન, છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પોતે જે અનુષ્ઠાન સેવે છે ત્યાં ગાઢ અનાદરતા છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનનો વિનાશ થવો જોઈએ, પરંતુ પ્રીતિના વિષયભૂત અન્ય અનુષ્ઠાનનો વિનાશ કેમ થાય છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી બીજો હેતુ કહે છે -

અવસરોચિત રાગનો અભાવ અને રાગના વિષયના અનવસરથી પ્રતિપક્ષનો રાગ છે.

જેમ - પ્રતિનિયતકાળવિષયવાળા ચૈત્યવંદન-સ્વાધ્યાયકરણાદિમાં શ્રુતના અનુરાગથી અથવા અવ્યઆસક્તચિત્તપણાથી, ચૈત્યવંદનાદિ અનાદ્રિય-માણની=ચૈત્યવંદનાદિનો આદર નહિ કરનારની, અર્થાત્ શ્રુતના અનુરાગથી ચૈત્યવંદનનો આદર નહિ કરનારની અને અવ્યઆસક્તચિત્તપણાથી સ્વાધ્યાયનો આદર નહિ કરનારની મુત્=પ્રીતિ છે, તે ઈષ્ટ અર્થમાં અંગારાની વૃષ્ટિ જેવી છે, એમ અવ્યય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકમાં અવ્યમુદ્ દોષનું સ્વરૂપ કહ્યું તે, ષોડશક-૧૪, શ્લોક-૯માં કહેવાયું છે.

“અન્યમુદિ અહ્ગારવૃષ્ટ્યામા” ।। અવ્યમુદ્ દોષ હોતે છતે ત્યાં=અવ્ય અનુષ્ઠાનમાં, રાગ હોવાને કારણે તદ્અનાદરતા=સેવાતા અનુષ્ઠાનનું અનાદરપણું, અર્થથી મહાઅનર્થવાળું, સર્વ અનર્થોનું નિમિત્ત અને મુદ્ના વિષયમાં=સેવાતા અનુષ્ઠાનથી અવ્ય એવા પ્રીતિના વિષયભૂત અનુષ્ઠાનમાં, અંગારાની વૃષ્ટિ જેવું છે. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :-

(૭) અવ્યમુદ્ દોષનું સ્વરૂપ :-

ધ્યાનમાં યત્ન કરનારા યોગીને, અવ્યમુદ્=અન્ય અનુષ્ઠાનમાં પ્રીતિ=રાગ, નામના દોષના પરિહારપૂર્વક, યત્ન કરવાનો છે. અવ્યમુદ્ એટલે પોતે જે અનુષ્ઠાન સેવે છે, તેના કરતાં વિહિત કે અવિહિત એવા અન્ય અર્થમાં=અન્ય અનુષ્ઠાનમાં પ્રીતિ, તે અવ્યમુદ્ છે. આવી અન્ય અર્થમાં પ્રીતિ, પ્રીતિના વિષયભૂત ઈષ્ટ અર્થમાં, અંગારાની વૃષ્ટિ જેવી છે; કેમ કે જે અનુષ્ઠાન પોતે સેવે છે તેના

પ્રત્યે ગાઢ અનાદર વર્તે છે. વળી જે અનુષ્ઠાન પોતે સેવે છે, તેનાથી પ્રતિપક્ષ એવા અનુષ્ઠાન પ્રત્યે પ્રીતિ=રાગ અવસરોચિત રાગના અભાવવાળો અને રાગના વિષયના અનવસરવાળો છે, માટે અનુચિત છે. તેથી અનુચિત એવી તે પ્રીતિ=રાગ, ઉત્તમ એવા પણ અન્ય અનુષ્ઠાનના વિનાશનું કારણ છે.

આશય એ છે કે જે સાધક જે પ્રકારની યોગ્યતાને ધરાવે તે પ્રકારની યોગ્યતાને અનુરૂપ ઉચિત અનુષ્ઠાનો કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે. પોતાની યોગ્યતાને અનુરૂપ ઉચિત સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં રાગ રાખીને તે તે ઉચિત અનુષ્ઠાનો તે તે કાળે સેવવાનાં છે. વળી જે કાળે જે અનુષ્ઠાન ઉચિત હોય તે કાળે તે અનુષ્ઠાન સેવતાં તેમાં કરવાના અભિલાષરૂપ રાગને પ્રવર્તાવવામાં આવે તો તે રાગ તે અનુષ્ઠાનને સમ્યગ્ નિષ્પન્ન કરીને નિર્જરાનું કારણ બને. વળી અન્ય કાળે અન્ય અનુષ્ઠાન ઉચિત હોય તો તે અન્ય કાળે તે અનુષ્ઠાન સેવતાં તેમાં કરવાના અભિલાષરૂપ રાગ રાખીને તે અનુષ્ઠાન સેવવામાં આવે તો નિર્જરા થાય. પરંતુ ઉચિત કાળે સેવાતા અનુષ્ઠાનને છોડીને અન્ય અનુષ્ઠાનસેવનના અભિલાષરૂપ પ્રીતિ=રાગ, વર્તે તો તે સેવાતા ઉચિત અનુષ્ઠાન પ્રત્યે ગાઢ અનાદરતા પ્રાપ્ત થાય. તેથી સેવાતા અનુષ્ઠાનમાં ગાઢ અનાદરતા પ્રીતિના વિષયભૂત અન્ય અનુષ્ઠાનના વિનાશનું કારણ બને છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પોતે જે અનુષ્ઠાન સેવે છે ત્યાં ગાઢ અનાદરતા છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનનો વિનાશ થવો જોઈએ, પરંતુ પ્રીતિના વિષયભૂત અન્ય અનુષ્ઠાનનો વિનાશ કેમ થાય છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી બીજો હેતુ કહે છે —

અવસરોચિત રાગના અભાવ અને રાગના વિષયના અનવસરથી પ્રતિપક્ષનો રાગ છે માટે પ્રીતિવિષયક અન્ય અનુષ્ઠાનનો વિનાશ થાય છે.

જેમ - પ્રતિનિયતકાળે ચૈત્યવંદન કરવાનું છે. આમ છતાં ચૈત્યવંદન કરતી વખતે પણ શ્રુતના રાગના કારણે યથાતથા ચૈત્યવંદન કરીને શ્રુત ભણવા યત્ન કરવામાં આવે તો તે ચૈત્યવંદનના અનુષ્ઠાનમાં અવસર ઉચિત રાગનો અભાવ છે, અને અનવસરથી પ્રતિપક્ષ એવા શ્રુત પ્રત્યેનો રાગ છે. તેથી અનુચિત એવો તે રાગ ઉત્તમ એવા શ્રુતના વિનાશનું કારણ બને છે અર્થાત્ પૂર્વે પોતે શ્રુતના અનુરાગથી શ્રુતનું સેવન કરેલ અને તે ઉચિત કાળે સેવન કરેલું હોવાથી ઉચિત

પ્રવૃત્તિ કરવાના આત્મામાં જે ઉત્તમ સંસ્કારો પડેલ તેનો વિનાશ કરનાર એવો શ્રુત પ્રત્યેનો અનુચિત અનુરાગ ચૈત્યવંદનકાળમાં વર્તે છે. જે પ્રીતિના વિષયભૂત એવા શ્રુતના વિષયમાં અંગારની વૃષ્ટિ કરે છે; કેમ કે અનુચિત એવા રાગના સેવનનો અધ્યવસાય અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરવાના સંસ્કાર પાડે છે, માટે અન્યમુદ્દ દોષના વર્જનપૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં કે ધ્યાનમાં યત્ન કરવાથી પ્રગટ થયેલો ધ્યાનયોગ વૃદ્ધિવાળો બને છે. ॥૧૯॥

અવતરણિકા :-

કમપ્રાપ્ત રુગ્ દોષનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

રુજિ સમ્યગનુષ્ઠાનોચ્છેદાદ્વન્ધ્યફલં હિ તત્ ।

एतान् दोषान् विना ध्यानं शान्तोदात्तस्य तद्धितम् ॥२०॥

અન્વયાર્થ :-

રુજિ=રોગ દોષ હોતે છતે સમ્યગનુષ્ઠાનોચ્છેદાદ્=સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ થવાથી તત્=તે=સેવાતું અનુષ્ઠાન, વન્ધ્યફલં હિ=વંધ્યફળવાળું જ છે.

તત્=તે કારણથી=ધ્યાનમાં ખેદાદિ દોષો છે તે કારણથી, એતાન્ દોષાન્ વિના=આ દોષો વગર=શ્લોક-૧૨ થી ૨૦ સુધી બતાવ્યા એ દોષો વગર, શાન્તોદાત્તસ્ય=શાંત અને ઉદાત્ત આશયવાળાનું ધ્યાન=ધ્યાન હિતમ્=હિત=કુશલાનુબંધિ છે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

રોગ દોષ હોતે છતે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ થવાથી સેવાતું અનુષ્ઠાન વંધ્યફળવાળું જ છે. તે કારણથી=ધ્યાનમાં ખેદાદિ દોષો છે તે કારણથી, આ દોષો વગર શાંત અને ઉદાત્ત આશયવાળાનું ધ્યાન કુશલાનુબંધિ છે. ॥૨૦॥

ટીકા :-

રુજીતિ-રુજિ પીડારૂપાયાં ભદ્ગરૂપાયાં વા સત્યાં સમ્યગનુષ્ઠાનોચ્છેદાત્=

સદનુષ્ઠાનસામાન્યવિલયાત્, વન્ધ્યફલં=મોઘપ્રયોજનં, હિ તદનુષ્ઠાનં બલાત્કારેણ
ક્રિયામાણમ્ । તદુક્તમ્ -

“રુજિ નિજજાત્યુચ્છેદાત્કરણમપિ હિ નેષ્ટસિદ્ધયે નિયામાત્ ।

અસ્યેત્યનનુષ્ઠાનં તેનૈતદ્વન્ધ્યફલમેવ” ॥ (૧૪/૧૦ ષોડ.)

તત્=તસ્માદેતાન્ દોષાન્ વિના શાન્તોદાત્તસ્ય=ક્રોધાદિવિકારરહિતોદારાશયસ્ય,
યોગિનો ધ્યાનં હિતં=કુશલાનુબન્ધિ ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

રુજિ ક્રિયામાણમ્ । પીડારૂપ=શાસ્ત્રવિધિથી કાંઈક સ્ખલનારૂપ, અથવા
ભંગરૂપ=શાસ્ત્રનિરપેક્ષ એવા ભંગરૂપ, રોગ દોષ હોતે છતે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો
ઉચ્છેદ થવાથી=સદનુષ્ઠાન સામાન્યનો વિલય થવાથી=સેવાતા અનુષ્ઠાનમાં
સદનુષ્ઠાનત્વજાતિનો વિલય થવાથી, બળાત્કારથી કરાતું=શાસ્ત્રની પ્રેરણા
વગર સ્વમતિ પ્રમાણે કરાતું, તે અનુષ્ઠાન વંધ્યફળવાળું જ છે=મોઘ
અર્થાત્ નિષ્ફળ પ્રયોજનવાળું જ છે.

તદુક્તમ્=તે=રોગ દોષ હોતે છતે અનુષ્ઠાન વંધ્યફળવાળું છે તે, ષોડશક-
૧૪, શ્લોક-૧૦માં કહેવાયું છે -

“રુજિ વન્ધ્યફલમેવ” ॥ રોગ દોષ હોતે છતે નિજ જાતિનો ઉચ્છેદ હોવાથી=
અનુષ્ઠાનમાં સદનુષ્ઠાનત્વજાતિનો ઉચ્છેદ હોવાથી, આનું કરણ પણ=
અનુષ્ઠાનનું કરણ પણ, નિયમથી ઈષ્ટ સિદ્ધિ માટે નથી, એથી અનનુષ્ઠાન
છે=અનુષ્ઠાનનું અભિમત ફળ નહિ મળતું હોવાથી અભિમત ફળનું સાધક તે
અનુષ્ઠાન નથી, એ અપેક્ષાએ અનનુષ્ઠાન છે. તે કારણથી=આ અનુષ્ઠાનનું કારણ,
વંધ્યફળવાળું જ છે.

તત્ કુશલાનુબન્ધિ ॥ તે કારણથી=ધ્યાનમાં ખેદાદિ દોષો છે તે
કારણથી, આ દોષો વગર=શ્લોક-૧૨ થી ૨૦માં બતાવ્યા એ દોષો વગર,
શાન્ત-ઉદાત્=ક્રોધાદિ વિકારરહિત ઉદાર આશયવાળા યોગીનું ધ્યાન હિત
છે=કુશલાનુબંધિ છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ :-

(૮) રુગ્ દોષજું સ્વરૂપ :-

જે અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રમાં જે રીતે કરવાનું વિધાન કર્યું છે તે રીતે તે અનુષ્ઠાન સેવવામાં આવે તો તે અનુષ્ઠાનનું ઉપશમભાવરૂપ ફળ મળે છે. તેમ પ્રસ્તુત ધ્યાનયોગના અધિકારને સામે રાખીને વિચારીએ તો ધ્યાનના સેવનથી સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ તે ધ્યાનનું અનુષ્ઠાન ખેદ-ઉદ્વેગાદિ દોષોવાળું હોય તો જેમ સમ્યગ્ ફળની નિષ્પત્તિનું કારણ નથી, તેમ ખેદાદિ અન્ય દોષોવાળું ન હોય, છતાં રુગ્ દોષને કારણે શાસ્ત્રથી નિયંત્રિત મન-વચન અને કાયાના યોગો પ્રવૃત્ત ન થઈ શકતા હોય, તો તે ધ્યાનયોગથી પણ અપેક્ષિત એવો સમભાવનો પરિણામ પ્રગટ થતો નથી. તેથી તે ધ્યાનયોગનું અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રની વિધિથી ત્રુટિવાળું હોવાથી પીડારૂપ બને છે, અને બળવાન રુગ્ દોષને કારણે શાસ્ત્રવિધિના કોઈ અંશો તે ધ્યાનયોગમાં ન હોય તો તે અનુષ્ઠાન ભંગરૂપ બને છે.

વળી આ બંને પ્રકારના રુગ્ દોષવાળા અનુષ્ઠાનમાં સદનુષ્ઠાનત્વરૂપ સામાન્ય જાતિનો વિલય થાય છે અર્થાત્ પીડારૂપ હોય તો તે અનુષ્ઠાન કાંઈક શાસ્ત્રવચનનુસાર હોવા છતાં અમૃતઅનુષ્ઠાનરૂપ નથી, તેથી અનુષ્ઠાનમાં રહેલ અમૃતઅનુષ્ઠાનત્વરૂપ સામાન્ય જાતિનો અભાવ છે, તેથી તે અનુષ્ઠાન વંધ્યફળવાળું છે=અમૃતઅનુષ્ઠાન જે ફળ સાધે છે તે ફળ તે અનુષ્ઠાન સાધતું નથી, અને જો તે અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રવિધિથી સર્વથા નિરપેક્ષ હોય તો ભંગરૂપ તે અનુષ્ઠાન સર્વથા નિષ્ફળ છે.

આ રીતે શ્લોક-૧૨ થી ૨૦ સુધી ધ્યાનના દોષો બતાવ્યા. હવે તે સર્વનું નિગમન કરતાં કહે છે -

પૂર્વમાં શ્લોક-૧૨ થી ૨૦ સુધી વર્ણન કર્યું, તે સર્વ ધ્યાનના દોષો છે. તેથી કોદાદિ વિકાર વગરના અને ઉદારઆશયવાળા યોગીઓનું પૂર્વમાં બતાવ્યા તે દોષો વગરનું ધ્યાન કુશલાનુબંધિ છે.

આશય એ છે કે જે યોગીના ચિત્તમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના વિકારો વર્તતા નથી અને પોતે જે ભૂમિકામાં છે તેનાથી ઉપર ઉપરની ભૂમિકામાં જવાના આશયવાળા છે, તેવા યોગીઓ ખેદાદિ દોષોના પરિહારપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરે,

તો તે ધ્યાન કુશળ એવી હિતની પરંપરાનું કારણ બને છે; અને જે યોગીઓ ઉપરોક્ત દોષોના પરિહાર માટે યત્ન કરતા નથી, તેવા યોગીઓ ધ્યાનના ફળના અર્થી હોવા છતાં કુશલાનુબંધિ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વળી જેઓનું ચિત્ત ક્રોધાદિ વિકારોવાળું છે અને ઉપર ઉપરની ભૂમિકામાં જવા માટે ઉદાત્ત આશયવાળું નથી, એવા યોગીઓ ધ્યાનના અધિકારી નથી, માટે તેઓ ધ્યાનમાં યત્ન કરે તોપણ સમ્યગ્ ધ્યાનયોગને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

આનાથી એ ફલિત થાય કે શાંત-ઉદાત્ત એવા યોગી ધ્યાનના અધિકારી છે અને અધિકારી એવા યોગીઓ ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થતા દોષોના પરિહારપૂર્વક યત્ન કરે તો તેઓથી કરાયેલું ધ્યાન કુશલાનુબંધી બને છે. ॥૨૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૧માં ધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને શ્લોક-૧૨ થી ૨૦માં ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થતા દોષો બતાવ્યા અને શ્લોક-૨૦ના ઉત્તરાર્ધમાં એ બતાવ્યું કે ધ્યાનના અધિકારી એવા શાંત-ઉદાત્ત યોગી ધ્યાનના દોષોના પરિહારપૂર્વક ધ્યાન કરે તો તે ધ્યાન કુશળ અનુબંધવાળું થાય. હવે તે રીતે ધ્યાન સેવનારને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વશિતા ચૈવ સર્વત્ર ભાવસ્તૈમિત્યમેવ ચ ।

અનુબન્ધવ્યવચ્છેદશ્ચેતિ ધ્યાનફલં વિદુઃ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ :-

ચ=અને સર્વત્ર=સર્વ કાર્યમાં વશિતા એવ=વશિતા જ=આત્માની પોતાની સ્વાધીનતા જ, ચ=અને ભાવસ્તૈમિત્યમેવ=ભાવસ્તૈમિત્ય જ=અંતઃકરણના પરિણામનું નિશ્ચલપાણું જ, ચ=અને અનુબન્ધવ્યવચ્છેદ=અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ इति=एतद्=आ=ध्यानफलं विदुः=ध्यानનું ફળ ધ્યાનના જાણનારાઓ કહે છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સર્વકાર્યમાં આત્માની પોતાની સ્વાધીનતા જ અને અંતઃકરણના

પરિણામનું નિશ્ચલપણું જ અને અનુબંધનો વ્યવસ્થેદ, આ ધ્યાનનું ફળ ધ્યાનના જાણનારાઓ કહે છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

વશિતેતિ-સર્વત્ર કાર્યે, વશિતા ચૈવ=આત્માઽઽયત્તૈવ, ભાવસ્ય=અન્તઃકરણ-પરિણામસ્ય, સ્તૈમિત્યમેવ ચ=નિશ્ચલત્વમેવ, અનુબન્ધવ્યવસ્થેદો=ભવાન્તરાઽઽ-રમ્ભકાણામિતરેષાં ચ કર્મણાં વન્ધ્યભાવકરણં ચ, ઇતિ=એતદ્, ધ્યાનફલં વિદુર્જાનતે ધ્યાનફલવિદઃ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

સર્વત્ર ધ્યાનફલવિદઃ ॥ સર્વત્ર=સર્વ કાર્યમાં, વશિતા જ=પોતાના આત્મા ઉપરનું પોતાનું પ્રભુત્વ જ, અને ભાવનું=અંતઃકરણના પરિણામનું, સ્તૈમિત્ય જ=નિશ્ચલપણું જ=બાહ્યનિમિત્તોથી ચલાયમાન ન થાય તેવું સ્થિરપણું જ, અને અનુબંધનો વ્યવસ્થેદ=ભવાંતર આરંભક એવાં મોહનીયકર્મોનો અને ઈતર=જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મોનું વંધ્યભાવકરણ ઇતિ=એતદ્=એ, ધ્યાનનું ફળ, ધ્યાનના ફળને જાણનારાઓ કહે છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા ધ્યાનના દોષોથી રહિત એવા ધ્યાનમાં શાંત-ઉદાત્ત યોગી=જેના કષાયો અને ઈન્દ્રિયો શાંત થયેલા છે એવા અને ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં જવા માટેના બદ્ધચિત્તવાળા એવા શાંત, ઉદાત્ત યોગી યત્ન કરે તો તેનાથી ત્રણ પ્રકારના ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ રીતે -

ધ્યાનનાં ફળો :-

(૧) સર્વત્ર વશિતા :- શાંત-ઉદાત્ત આશયવાળા યોગી ધ્યાનના દોષોના વર્જનપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરે તો પોતાના આત્મા ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે. સામાન્ય રીતે જીવો ઉપર કર્મનું પ્રભુત્વ હોય છે, તેથી કર્મથી અને ઈન્દ્રિયોના વશથી જીવો સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને સુખના અર્થી પણ જીવો દુઃખની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે. આનું કારણ, પોતાના આત્મા ઉપર જીવનું પોતાનું પ્રભુત્વ નથી એ છે, અને તેથી યોગમાર્ગની આઘ ભૂમિકામાં આવેલા યોગીઓ ધર્માનુષ્ઠાન કરે

છે, છતાં પોતાના ઉપરનું પ્રભુત્વ તેવું પ્રગટ થયેલું નહિ હોવાથી સદનુષ્ઠાનમાં સ્ખલનાઓ પામે છે; પરંતુ જે યોગી ધ્યાનના દોષોના વર્જનપૂર્વક ધ્યાનમાં સુદૃઢ યત્ન કરે છે, તે યોગીઓનું આત્મા ઉપરનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે, તેથી જ્યાં પોતે ચિત્તને સ્થાપન કરે ત્યાં નિરાકુળ રીતે ચિત્ત પ્રવર્તાવી શકે છે, અને પોતાના ઉપરનું પોતાનું પ્રભુત્વ હોવાથી વિષમ સંયોગોમાં પણ વ્યાકુળતાને પ્રાપ્ત કરતા નથી.

(૨) ભાવનું સ્તૈમિત્ય :- શાંત-ઉદાત્ત આશયવાળા યોગી ધ્યાનના દોષોના વર્જનપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરે તો ક્રમસર આત્મા ગુપ્ત-ગુપ્તતર થાય છે, અને તે ગુપ્તિના સંસ્કારો આત્મા ઉપર દૃઢ પડવાથી આત્મા પોતાના ભાવોની નિશ્ચયતાને પામે છે; કેમ કે આત્માનો ગુપ્ત સ્વભાવ છે અને ધ્યાનના બળથી ગુપ્તિમાં વર્તતો સુદૃઢ યત્ન તે પ્રકારના સ્થૈર્યને ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી “સમભાવના પરિણામથી પોતાના આત્માનું ચલન ન થાય.” એવું ભાવસ્તૈમિત્ય=અંતઃકરણના પરિણામની નિશ્ચયતા, પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ :- શાંત-ઉદાત્ત આશયવાળા યોગી ધ્યાનના દોષોના વર્જનપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરે તો અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ થાય છે અર્થાત્ જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એમ ચાર પ્રકારનાં ઘાતિકર્મો વિદ્યમાન છે અને તે ઘાતિકર્મો અનુબંધશક્તિવાળાં છે. તેથી મોહનીયકર્મ મોહની ધારા ચલાવે છે, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, અને દર્શનાવરણીયકર્મ જીવમાં અજ્ઞાન પેદા કરાવીને અજ્ઞાનની ધારા ચલાવે છે, અને અંતરાયકર્મ જીવને નિઃસત્ત્વ બનાવે છે; પરંતુ જ્યારે યોગી ધ્યાનમાં સુદૃઢ યત્ન કરે છે ત્યારે મોહનીયકર્મના સંસ્કારો અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી ભવાંતર આરંભક એવા મોહનીયકર્મનો પ્રવાહ વિચ્છેદ થાય છે, જેથી ઉત્તરોત્તર મોહ હીન-હીનતર થતો જાય છે. વળી મોહનીય સિવાયનાં અન્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો પણ અનુબંધશક્તિ વગરનાં થઈ જાય છે. તેથી ઉત્તર ઉત્તરમાં જ્ઞાન વધતું જાય છે અને મોહને ઉત્પન્ન કરાવનારાં કર્મો અને જ્ઞાનાદિનાં આવારક કર્મો વંધ્યભાવવાળાં થાય છે. વળી અંતરાયકર્મ પણ અનુબંધ શક્તિ વગરનું થાય છે, તેથી યોગીમાં સાત્ત્વિકતા ઉત્તરોત્તર વધે છે. જો યોગીએ ધ્યાનમાં યત્ન ન કર્યો હોત તો આ ઘાતિકર્મો જે ઉત્તર ઉત્તરમાં પોતાની ધારા ચલાવવા સમર્થ હતા તે ધ્યાનના યત્નથી વંધ્યભાવવાળા થયા, તે ન થાત. તેથી જે યોગીઓને ધ્યાન સુઅભ્યસ્ત થાય છે, તેઓના ભવાંતર આરંભક એવા

મોહનીયરૂપ ધાતિકર્મ અને જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ અન્ય ધાતિકર્મો ફળ આપવા સમર્થ થતાં નથી. તેથી તે યોગીમાં નિર્મોહી અવસ્થા, નિર્મળ કોટિનું જ્ઞાન અને નિર્મળ કોટિના સત્ત્વની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

સાધક યોગીમાં :-

- ❖ મોહનીયકર્મના વંધભાવને કારણે નિર્મોહી અવસ્થાની વૃદ્ધિ થાય છે.
 - ❖ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયકર્મના વંધભાવને કારણે નિર્મળ કોટિનું જ્ઞાન થાય છે.
 - ❖ અંતરાયકર્મના વંધભાવને કારણે નિર્મળ કોટિનું સત્ત્વ પ્રગટે છે.
- ચારે કર્મોના અનુબંધના વ્યવચ્છેદનું આ ફળ છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં પાંચ પ્રકારના યોગો બતાવ્યા. શ્લોક-૨ થી ૮ સુધી અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૯-૧૦માં ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૧૧ થી ૨૧માં ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સમતાયોગનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વ્યવહારકુદૃષ્ટ્યોચ્ચૈરિષ્ટાનિષ્ટેષુ વસ્તુષુ ।

કલ્પિતેષુ વિવેકેન તત્ત્વધીઃ સમતોચ્યતે ॥૨૨॥

અન્વયાર્થ :-

વ્યવહારકુદૃષ્ટ્યા=વ્યવહારનયની કુદૃષ્ટિથી ઉચ્ચૈઃ કલ્પિતેષુ=અત્યંત કલ્પિત એવી ઇષ્ટાનિષ્ટેષુ વસ્તુષુ=ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુમાં વિવેકેન=વિવેક વડે= નિશ્ચયનયના પર્યાલોચન વડે તત્ત્વધીઃ=ઈષ્ટ-અનિષ્ટના પરિહારથી તુલ્યતાની બુદ્ધિ સમતા=સમતા ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વ્યવહારનયની કુદૃષ્ટિથી અત્યંત કલ્પિત એવી ઈષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુમાં

વિવેક વડે તત્ત્વબુદ્ધિ સમતા કહેવાય છે. ॥૨૨॥

ટીકા :-

વ્યવહારેતિ-વ્યવહારકુદૃષ્ટ્યા-અનાદિમત્યા વિતથગોચરયા કુવ્યવહારવાસનયા-
 ડવિદ્યાપરાભિધાનયા, ઉચ્ચૈઃ=અતીવ, કલ્પિતેષુ ઇષ્ટાનિષ્ટેષુ=ઇન્દ્રિયમનઃપ્રમોદ-
 દાયિષુ તદિતરેષુ ચ વસ્તુષુ શબ્દાદિષુ, વિવેકેન=“તાનેવાર્થાન્ દ્વિષતસ્તાનેવાર્થાન્
 પ્રલીયમાનસ્ય । નિશ્ચયતો નાઽનિષ્ટં ન વિદ્યતે કિંચિદિષ્ટં વા” ॥ ઇત્યાદિનિશ્ચયાઽઽ-
 લોચનેન, તત્ત્વધીઃ ઇષ્ટાનિષ્ટત્ત્વપરિહારેણ તુલ્યતાધીઃ, ઉપેક્ષાલક્ષણા સમતોચ્યતે ।
 યદુક્તમ્ -

“અવિદ્યાકલ્પિતેષૂચ્ચૈરિષ્ટાનિષ્ટેષુ વસ્તુષુ ।

સંજ્ઞાનાત્તદ્વ્યુદાસેન સમતા સમતોચ્યતે” ॥ (યો. બિં./શ્લોક-૩૬૪) ॥૨૨॥

ટીકાર્થ :-

વ્યવહારકુદૃષ્ટ્યા ઉચ્યતે । અનાદિકાળવાળી, વિતથવિષયવાળી, કુવ્યવહારની વાસનારૂપ અવિદ્યા અપરનામવાળી વ્યવહારની કુદૃષ્ટિથી અત્યંત કલ્પિત એવા ઈન્દ્રિય અને મનને પ્રમોદ આપનારા અને તેનાથી ઈતર=ઈન્દ્રિય અને મનને પ્રમોદ નહિ આપનારા, એવા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દાદિ વસ્તુમાં વિવેક વડે=“તે જ અર્થનો દ્વેષ કરતા અને તે જ અર્થનો રાગ કરતા એવા પુરુષને નિશ્ચયથી (કાંઈ) અનિષ્ટ નથી અને કાંઈ ઈષ્ટ વિદ્યમાન નથી” ઈત્યાદિ નિશ્ચયનયના આલોચનરૂપ વિવેક વડે, તત્ત્વધી=ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણાના પરિહારથી ઉપેક્ષાસ્વરૂપ તુલ્યતાની બુદ્ધિ, સમતા કહેવાય છે.

યદુક્તમ્ - જે કારણથી યોગબિંદુ શ્લોક-૩૬૪માં કહેવાયું છે -

“અવિદ્યા સમતોચ્યતે” ॥ અત્યંત અવિદ્યાથી કલ્પિત એવી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુમાં સંજ્ઞાનથી=સમ્યગ્જ્ઞાનથી, તેના વ્યુદાસ વડે=ઈષ્ટ-અનિષ્ટના વ્યુદાસ વડે, સમપણું સમતા કહેવાય છે. ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :-

(૪) સમતાયોગનું સ્વરૂપ :-

અનાદિકાળથી જીવમાં અવિદ્યા વર્તે છે અને અવિદ્યાને કારણે જ જીવમાં કુત્સિત વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. આ કુત્સિત વ્યવહારની દૃષ્ટિ જીવમાં અનાદિકાળથી વર્તે છે અને તે કુત્સિત વ્યવહારનો વિષય વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, પરંતુ કાલ્પનિક પદાર્થ છે; કેમ કે જીવને માટે પરમાર્થથી જગતમાં કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ નથી અને કોઈ પદાર્થ અનિષ્ટ નથી. પરમાર્થથી જીવનું પોતાનું સ્વરૂપ જીવ માટે સુખકારી છે; પરંતુ તે સ્વરૂપ કર્મથી આવૃત થવાથી અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોવામાં પ્રતિબંધક એવા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના ઉદયથી વ્યવહારનયની કુદૃષ્ટિ જીવમાં પ્રવર્તે છે. આ કુદૃષ્ટિના માહાત્મ્યથી સંસારી જીવને સ્વમતિકલ્પનાથી આ પદાર્થ મને ઈષ્ટ છે અને આ પદાર્થ મને અનિષ્ટ છે, એમ પ્રતિભાસ થાય છે; કેમ કે આ કુદૃષ્ટિ, ઈન્દ્રિય અને મનને પ્રમોદ આપનારા પદાર્થો પોતાને ઈષ્ટ છે અને ઈન્દ્રિય અને મનને ઉપઘાત કરનારા પદાર્થો પોતાને અનિષ્ટ છે, તેવી બુદ્ધિ જીવમાં ઉત્પન્ન કરે છે, અને આવી કુત્સિત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવીને વ્યવહારનયની કુદૃષ્ટિ જીવને અનર્થની પરંપરા કરાવે છે; પરંતુ જ્યારે જીવમાં નિશ્ચયનયના આલોચનરૂપ વિવેક પ્રગટે છે ત્યારે તેને દેખાય છે કે જે અર્થોનો પોતે દ્વેષ કરે છે તે જ અર્થોનો પોતે ક્યારેક રાગ પણ કરે છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે જીવને કોઈ ચોક્કસ અર્થો પોતાને ઈષ્ટ નથી અને કોઈ ચોક્કસ અર્થો પોતાને અનિષ્ટ નથી, પરંતુ મિથ્યા વાસનાને કારણે ક્યારેક કોઈક પદાર્થ ઈષ્ટ દેખાય છે, તો વળી તે જ પદાર્થ અન્ય કાળમાં અનિષ્ટ દેખાય છે.

આ રીતે નિશ્ચયનયના પર્યાલોચનને કારણે વિવેકબુદ્ધિ સ્થિર થાય ત્યારે જગતના પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની બુદ્ધિનો પરિહાર થાય છે, તેથી જગતના તમામ પદાર્થો પોતાને તુલ્ય ભાસે છે. માટે સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે તુલ્યતાની બુદ્ધિ થવાથી આત્માની અંદરમાં વિકલ્પોના કલ્લોલોના ઉપદ્રવો થતા નથી, પરંતુ શાંતરસરૂપ જીવનો જ્ઞાનનો પરિણામ અનુભવાય છે, તે સમતા છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગોમાંથી અધ્યાત્મયોગ પ્રગટ થાય

છે તે કાળમાં પ્રારંભિક સમતા હોય છે, જે સમતા વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવતી નથી, પરંતુ વિષયોથી વિમુખ થઈને આત્મિક ભાવોની વૃદ્ધિ માટેના તપ-સંયમાદિ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને આ અધ્યાત્મયોગની અને ભાવનાયોગની વૃદ્ધિ થયા પછી ધ્યાનયોગ પ્રગટે છે, જે ધ્યાનયોગ આત્માની અત્યંત સ્થિરતાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ધ્યાનના ફળરૂપે જીવમાં સમતા પ્રગટે છે. તે સમતા જગતના તમામ પદાર્થો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરાવીને સહજ આત્મભાવમાં આત્માને અવસ્થાન કરાવે છે. આ સમતા પ્રારંભિક ભૂમિકામાં હોય તો બાહ્ય ઉપધાતક સામગ્રીથી ઉપધાત પણ પામે છે, અને આ સમતાનો પ્રકર્ષ ક્ષપકશ્રેણિમાં થાય છે ત્યારે જગતની કોઈ શક્તિ સાધક એવા યોગીને સમતાના પરિણામમાંથી બહાર કાઢી શકતી નથી. સર્વ દેવતાઓ સ્વશક્તિના પ્રકર્ષથી તેઓને ધ્યાનમાંથી ચલાવવા પ્રયત્ન કરે તોપણ ક્ષપકશ્રેણિવર્તી જીવો ધ્યાનથી ચલાયમાન થતા નથી, પરંતુ પ્રારંભ થયેલી ક્ષપકશ્રેણિ સમતાની વૃદ્ધિ દ્વારા ક્ષાયિક વીતરાગભાવની પ્રાપ્તિમાં વિશ્રાંત પામે છે. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૨૨માં સમતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને તેની પૂર્વે શ્લોક-૧૧માં ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે ધ્યાન અને સમતા પરસ્પર કઈ રીતે એકબીજાનો ઉપકાર કરીને મોક્ષનું કારણ બને છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

વિનૈતયા ન હિ ધ્યાનં ધ્યાનેનેયં વિના ચ ન ।

તતઃ (અતઃ) પ્રવૃત્તચક્રં સ્યાદ્ દ્વયમન્યોઽન્યકારણાત્ ॥૨૩॥

અન્યથાર્થ :-

એતયા વિના=આના વગર=સમતા વગર હિ ધ્યાનં ન=ધ્યાન નથી, ધ્યાનેન વિના ચ=અને ધ્યાન વગર इयं ન=આ નથી=સમતા નથી. અતઃ=આથી દ્વયમ્=ધ્યાન અને સમતા બંને અન્યોઽન્યકારણાત્=અવ્યોવ્ય કારણ હોવાને કારણે પ્રવૃત્તચક્રં સ્યાત્=અનુપરત પ્રવાહવાળા થાય=અટક્યા વગર પ્રવાહ

ચાલે તેવા થાય. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

સમતા વગર ધ્યાન નથી અને ધ્યાન વગર સમતા નથી. આથી ધ્યાન અને સમતા બંને અન્યોન્ય કારણ હોવાને કારણે અનુપરત પ્રવાહવાળા થાય. ॥૨૩॥

✽ મૂળ શ્લોકમાં 'તત્તઃ' છે ત્યાં ટીકા અનુસાર 'અતઃ' પાઠ હોવાની સંભાવના છે. તેથી તે મુજબ અમે અર્થ કરેલ છે.

ટીકા :-

વિનેતિ-एतया=समतया, विना हि ध्यानं न स्यात्, चित्तव्यासङ्गानुपरमात्, ध्यानेन विना चेत्यं=समता, न भवति, प्रतिपक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, अतो द्वयं ध्यानसमतालक्षणं अन्योऽन्यकारणात् प्रवृत्तचक्रम्=अनुपरतप्रवाहं, स्यात्, न चैवमन्योऽन्याश्रयः, अप्रकृष्टयोस्तयोर्मिथ उत्कृष्टयोर्हेतुत्वात्, सामान्यतस्तु क्षयोपशमभेदस्यैव हेतुत्वादिति ज्ञेयम् ॥२३॥

ટીકાર્થ :-

एतया स्यात्, आना वगर=समता वगर, ध्यान नधी; કેમ કે ચિત્તના વ્યાસંગનો અનુપરમ છે=ચિત્ત બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિના ત્યાગવાળું નથી; અને ધ્યાન વગર સમતા નથી; કેમ કે પ્રતિપક્ષ એવી વિકલ્પની સામગ્રીનું બલવાનપણું છે. આથી ધ્યાન અને સમતા બંને અન્યોન્ય કારણ હોવાને કારણે પ્રવૃત્તચક્ર=અનુપરત પ્રવાહવાળા, થાય.

न चैवम् हेतुत्वात्, અને આ રીતે=સમતા વગર ધ્યાન નથી અને ધ્યાન વગર સમતા નથી એ રીતે, અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે એમ ન કહેવું; કેમ કે અપ્રકૃષ્ટ એવા તે બેનું=અપ્રકૃષ્ટ સમતા અને અપ્રકૃષ્ટ ધ્યાનનું ઉત્કૃષ્ટ એવા તે બેનું=ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન અને ઉત્કૃષ્ટ સમતાનું હેતુપણું છે. ॥૨૩॥

ઉત્થાન :-

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પૂર્વની સમતાથી ધ્યાન અને તે ધ્યાનથી પૂર્વ કરતા વિશિષ્ટ

સમતા આવે છે. આ રીતે ધ્યાન અને સમતા વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ દૂર થશે, તોપણ એક વાર સમતા આવ્યા પછી ઉત્તરના ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરશે, અને ઉત્તરનું ધ્યાન પૂર્વ કરતાં વિશિષ્ટ સમતાને ઉત્પન્ન કરશે. આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલવાથી પ્રાપ્ત થયેલી સમતા ક્ષાયિક વીતરાગતામાં વિશ્રાંત થશે તેમ માનવું પડશે; પરંતુ સમતાથી ધ્યાન અને ધ્યાનથી સમતા પ્રગટ થયા પછી પણ કેટલાક યોગીઓનો પાત પણ થાય છે તે સંભવે નહિ; કેમ કે પૂર્વની સમતા અવશ્ય ઉત્તરના ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરીને સમતાની વૃદ્ધિનું કારણ બનવું જોઈએ, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી સમતા ઉત્તરમાં ધ્યાન ઉત્પન્ન કર્યા વગર પાતનું કારણ કઈ રીતે બની શકે ? એથી ગ્રંથકારશ્રી બીજો હેતુ કહે છે -

ટીકાર્થ :-

સામાન્યતસ્તુ જ્ઞેયમ્ ॥ વળી સામાન્યથી ક્ષયોપશમભેદનું જ= ક્ષયોપશમવિશેષણું જ=પ્રગટ થયેલી સમતા અને ધ્યાનની ધારા પરસ્પર ક્રમસર વૃદ્ધિનું કારણ બને એવા ક્ષયોપશમવિશેષણું જ, હેતુપાણું હોવાથી, કોઈક સમતા ઉત્તરના ધ્યાનનું કારણ ન પણ બને. માટે ધ્યાનથી સમતા અને સમતાથી ધ્યાન વચ્ચે નિયત વ્યાપ્તિ નથી, એ પ્રકારે સંબંધ છે, એમ જાણવું. ॥૨૩॥

ભાવાર્થ :-

ધ્યાનથી સમતા અને સમતાથી ધ્યાનની વૃદ્ધિ :-

‘તાવ કાયં ઠાણેણં’ ઈત્યાદિ અન્નત્થ સૂત્ર બોલીને કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે ત્યારે તે સૂત્રના બળથી જેમને શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે, સુખ-દુઃખ પ્રત્યે અને જીવન-મૃત્યુ પ્રત્યે સમભાવનો પરિણામ પ્રગટ થાય તેમનું ચિત્ત કોઈપણ પદાર્થના આસંગવાળું રહેતું નથી, પરંતુ કાયોત્સર્ગના અવધિકાળ સુધી સર્વ ભાવો પ્રત્યે સમતાવાળું હોય છે. આવી સમતાપૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે તો તે સમતાથી ધ્યાન પ્રગટે છે અર્થાત્ કાયોત્સર્ગકાળમાં લોગસ્સ આદિ સૂત્રો બોલાય છે ત્યારે, અર્થ કે આલંબનમાં એકાગ્રતાપૂર્વક તે સૂત્ર દ્વારા ચિત્ત વીતરાગતાનું અવલંબન લઈને સમભાવની વૃદ્ધિમાં યત્ન કરે, તો સમતાથી ધ્યાન પ્રગટે છે. પરંતુ જેઓને

‘તાવ કાયં ઠાણેણં’ ઈત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા સમભાવનો પરિણામ ઉલ્લસિત થતો નથી, તેઓ કાયોત્સર્ગકાળમાં પણ સમતાની વૃદ્ધિ ન થવાથી ધ્યાનમાં યત્ન કરી શકતા નથી; કેમ કે “ચિત્તમાં વ્યાસંગનો અનુપરમ છે=ચિત્તમાંથી વ્યાસંગ દશા= આત્માના ભાવોથી અન્યત્ર આસક્તિ વિરામ પામતી નથી.” આથી જ સૂત્ર અને અર્થના પર્યાલોચનથી જન્ય વીતરાગતામાં વિશ્રાંત પામતું ચિત્ત નિષ્પન્ન થતું નથી.

વળી સમતાની પ્રાપ્તિ પછી ધ્યાનમાં યત્ન ન કરવામાં આવે તો પૂર્વમાં જે સમતા પ્રગટી છે તે વૃદ્ધિવાળી થતી નથી, પરંતુ નાશ પામે છે; કેમ કે “સમતાના પ્રતિપક્ષ એવા જે વિકલ્પો છે તેની સામગ્રી બળવાન છે.”

આશય એ છે કે સમભાવના યત્નપૂર્વક ધ્યાનમાં યત્ન કરવામાં આવે તો ઉત્તરમાં પૂર્વ કરતાં અધિક સમતા પ્રગટે છે, તેનાથી અધિક ધ્યાન તેનાથી અધિક સમતા એમ ચક્ર ચાલે; પરંતુ ધ્યાનમાં યત્ન ન કરવામાં આવે તો સમતા ટકતી નથી; કેમ કે સમતા એ નિર્વિકલ્પ પરિણામરૂપ છે અને તેના પ્રતિપક્ષ એવા સવિકલ્પની સામગ્રી બળવાન છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પની સામગ્રી ધ્યાન છે અને ધ્યાનનો અભાવ એ સવિકલ્પદશાની સામગ્રી છે. તેથી ધ્યાનમાં યત્ન ન કરવામાં આવે તો સમતાની વૃદ્ધિ થાય નહિ, પરંતુ પ્રગટ થયેલ સમતા વિનાશ પામે.

આ રીતે ધ્યાન અને સમતા પરસ્પર કારણ છે અને એ રીતે ધ્યાન અને સમતાનો પ્રવાહ ચાલે છે.

આશય એ છે કે પ્રથમ સમતા પ્રગટ્યા પછી ધ્યાનમાં યત્ન કરવામાં આવે તો તે ધ્યાનમાં કરાતો યત્ન વિદ્યમાન સમતાની વૃદ્ધિ કરે છે અને વૃદ્ધિ પામેલી સમતા ઉત્તરમાં ધ્યાન પ્રગટ કરે છે, વળી તે ધ્યાનથી પૂર્વ પ્રગટ થયેલી સમતા વૃદ્ધિ પામે છે અને તે પૂર્વ કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાના ધ્યાનને પ્રગટ કરે છે. આ રીતે ધ્યાન અને સમતાનો પ્રવાહ અસ્ખલિત ચાલે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સમતા પછી ધ્યાન અને ધ્યાન પછી સમતા, એ પ્રકારનો પરસ્પર આંતરા સાથે કાર્ય-કારણભાવ નથી, પરંતુ સમતા એ જીવની પરિણતિરૂપ છે અને ધ્યાન એ જીવના યત્નસ્વરૂપ છે; અને પ્રગટ થયેલી સમતાની પરિણતિ ધ્યાનના યત્નથી વૃદ્ધિવાળી થાય છે, અને વૃદ્ધિને પામેલી સમતા પ્રથમ ધ્યાન પૂર્ણ થાય કે તરત અન્ય ધ્યાનના યત્નનો પ્રારંભ કરાવે છે, અને તે ધ્યાનનો યત્ન

પૂર્વની સમતાની ક્રમસર વૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે સમતાની અને ધ્યાનની સમાંતર ધારાઓ ચાલે છે.

અહીં કહ્યું કે સમતાથી ધ્યાન અને ધ્યાનથી સમતા પ્રગટે છે. ત્યાં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આ રીતે તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે; કેમ કે સમતા વગર ધ્યાન થાય નહીં એમ કહીએ તો સમતા પ્રગટ્યા પછી ધ્યાન આવી શકે, પરંતુ સમતા વગર ધ્યાન આવી શકે નહીં. વળી ધ્યાનથી સમતા થાય છે એમ કહીએ તો ધ્યાન આવ્યા વગર સમતા પ્રગટ થઈ શકે નહીં અને તેમ સ્વીકારીએ તો ધ્યાનની નિષ્પત્તિમાં સમતા કારણ છે અને સમતાની નિષ્પત્તિમાં ધ્યાન કારણ છે, એ રીતે બંને પરસ્પર એકબીજાના કારણ છે તેમ સ્વીકારવું પડે અને તેમ સ્વીકારીએ તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય અને અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે તો સમતા અને ધ્યાન પરસ્પર એકબીજાના કારણ છે, તેમ સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

“અપ્રકૃષ્ટ એવા સમતા અને ધ્યાનનું, ઉત્કૃષ્ટ એવા ધ્યાન અને સમતા પ્રત્યે હેતુપણું છે” તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી.

આશય એ છે કે અપ્રકૃષ્ટ એવી સમતા ધ્યાન પ્રત્યે હેતુ છે અને તે ધ્યાન પૂર્વની અપ્રકૃષ્ટ સમતા પ્રત્યે હેતુ નથી, પરંતુ પૂર્વની સમતા કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સમતા પ્રત્યે હેતુ છે અને તે સમતા પૂર્વના ધ્યાન પ્રત્યે હેતુ નથી, પરંતુ પૂર્વના ધ્યાન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન પ્રત્યે હેતુ છે, તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સમતા ધ્યાનનું કારણ છે અને તે ધ્યાન ઉત્તરની સમતાનું કારણ છે અને ઉત્તરની સમતા પૂર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાનનું કારણ છે, તેમ સ્વીકારીએ તો, ધ્યાન અને સમતાનો પ્રવાહ વીતરાગભાવમાં વિશ્રાંત થવો જોઈએ; પરંતુ આ રીતે પ્રવાહ ચાલ્યા પછી પણ કેટલાક જીવનો પ્રવાહ તૂટે છે, તેથી પૂર્વની સમતા ઉત્તરના ધ્યાનનું કારણ બનતી નથી. તે કઈ રીતે સંભવે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી બીજો હેતુ કહે છે —

“સામાન્યથી વળી ક્ષયોપશમભેદનું જ હેતુપણું છે.”

આશય એ છે કે જીવના યત્નથી સમતા પ્રગટે છે અને સમતા પ્રગટ્યા પછી સમતાની વૃદ્ધિનો અર્થો જીવ તેના ઉપાયભૂત ધ્યાનમાં યત્ન કરે છે અને ધ્યાનના બળથી પૂર્વ કરતાં અધિક સમતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ છતાં હજુ સમતાની નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેથી અધિક અધિક સમતાનો અર્થો જીવ ફરી ફરી ધ્યાનમાં યત્ન કરે છે. આ રીતે અધિક અધિક સમતાની અર્થિતા જીવંત રહે તો ઉત્તર ઉત્તરના ધ્યાનમાં યત્ન કરીને નિષ્ઠા સુધી ફળની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ક્વચિત્ કર્મના દોષથી અથવા કોઈ નિમિત્તને પામીને કે પ્રમાદાદિને પામીને સમતાની અમુક ભૂમિકાને પામ્યા પછી જીવ ઉત્તરના ધ્યાનમાં યત્ન ન કરે તો સમતાની વૃદ્ધિ અટકે છે, એટલું જ નહિ પણ સમતામાં જવા માટે ઉપયોગી એવી અનુપ્રેક્ષામાં યત્ન ન કરવામાં આવે અને પ્રમાદમાં યત્ન થાય તો સમતાથી પાત પણ થાય છે. આ પ્રકારની સમતાની વૃદ્ધિના પ્રવાહનું ચાલવું કે અટકી જવું કે પાત પામવું તેમાં સામાન્યથી ક્ષયોપશમભેદનું જ=ક્ષયોપશમ વિશેષનું જ, હેતુપણું છે અર્થાત્ જે જીવોનો તેવા પ્રકારનો મોહનીયનો ક્ષયોપશમ છે, તેઓ કાર્યની નિષ્પત્તિ સુધી અપ્રમાદભાવથી ઉત્તર ઉત્તરના ધ્યાનમાં એટલે સમતાથી ધ્યાન, ધ્યાનથી સમતા એમ વૃદ્ધિગત પ્રવાહમાં, યત્ન કરતા હોય છે. ક્વચિત્ વૃદ્ધિ પામેલી સમતા પણ ઉત્તરના ધ્યાનમાં યત્ન ન કરાવી શકે તો અનુપ્રેક્ષા કરીને જીવ શક્તિસંચય કરે છે અને ફરી ધ્યાનમાં યત્ન કરે છે. વળી જેઓ સમતામાં યત્ન કરીને ધ્યાન દ્વારા સમતાની વૃદ્ધિને પામ્યા છે તોપણ મોહનીયનો ક્ષયોપશમ કાંઈક જુદા પ્રકારનો હોય, તો ઉત્તરમાં સદ્વિચારનો આક્ષેપક થવાને બદલે પ્રમાદનું પણ કારણ બને, જેથી જીવ પાતને પણ પામે છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વમાં શ્લોક-૨૨માં સમતાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યારપછી શ્લોક-૨૩માં ધ્યાન અને સમતા પરસ્પર એકબીજાના ઉપહંભક બનીને એકબીજાની વૃદ્ધિ કરે છે, તે બતાવ્યું. હવે ધ્યાનના બળથી ક્રમસર વધતી સમતાથી ક્યાં ફળો પ્રાપ્ત થાય છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

ઋદ્ધ્યપ્રવર્તનં ચૈવ સૂક્ષ્મકર્મક્ષયસ્તથા ।

અપેક્ષાતન્તુવિચ્છેદઃ ફલમસ્યાઃ પ્રચક્ષતે ॥૨૪॥

અન્વયાર્થ :-

ઋદ્ધ્યપ્રવર્તનમ્=ઋદ્ધિનું અપ્રવર્તન ચૈવ સૂક્ષ્મકર્મક્ષયઃ=અને સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય, તથા અપેક્ષાતન્તુવિચ્છેદઃ=અને અપેક્ષાતંતુનો વિચ્છેદ અસ્યાઃ ફલમ્=સમતાનું, ફળ પ્રચક્ષતે=વિચક્ષણો કહે છે. ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ઋદ્ધિનું અપ્રવર્તન અને સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય અને અપેક્ષાતંતુનો વિચ્છેદ સમતાનું ફળ વિચક્ષણો કહે છે. ॥૨૪॥

ટીકા :-

ઋદ્ધીતિ-ઋદ્ધીનામ્=આમર્ષોષધ્યાદીનામ્, અનુપજીવનેનાપ્રવર્તનમ્=અવ્યાપારણં, સૂક્ષ્માણાં=કેવલજ્ઞાનદર્શનયથાખ્યાતચારિત્રાદ્યાવરકાણાં કર્મણાં, ક્ષયઃ, તથેતિ સમુચ્ચયે, અપેક્ષૈવ બન્ધનહેતુત્વાત્તન્તુસ્તદ્વ્યવચ્છેદઃ, ફલમસ્યાઃ=સમતાયાઃ, પ્રચક્ષતે વિચક્ષણાઃ ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

ઋદ્ધીનામ્ વિચક્ષણાઃ ॥ આમર્ષોષધિ આદિ ઋદ્ધિઓના અનુપજીવન દ્વારા=આશ્રય નહિ કરવા દ્વારા, અપ્રવર્તન=અવ્યાપારણ; કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને યથાખ્યાતચારિત્રાદિનાં આવારક એવાં સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય; અને અપેક્ષા જ બંધનનું હેતુપણું હોવાથી=કર્મબંધનું હેતુપણું હોવાથી, તંતુ છે તેનો વ્યવચ્છેદ=નાશ, આનું=સમતાનું, ફળ વિચક્ષણો કહે છે. ॥૨૪॥

✦ યથાખ્યાતચારિત્રાદિ - અહીં 'આદિ' શબ્દથી વીતરાગભાવનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

ધ્યાન અને સમતાના ચક્ર દ્વારા વૃદ્ધિ પામેલી સમતાથી ત્રણ પ્રકારનાં ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ રીતે -

સમતાનાં ફળો :-

(૧) ઋદ્ધિનું અપ્રવર્તન :- સાધક આત્મામાં સમતાના બળથી જ્ઞાનાવરણીયના અને વીર્યાતરના ક્ષયોપશમથી અનેક પ્રકારની આમર્ષોષધિ આદિ લબ્ધિઓ પ્રગટે છે. આમ છતાં સાધકયોગીનું ચિત્ત સમતાના કારણે અત્યંત નિસ્પૃહ હોવાથી પ્રગટેલી કોઈ લબ્ધિઓનો પોતાની જરૂરિયાત માટે ઉપયોગ કરતા નથી. તેથી ઋદ્ધિઓનું અપ્રવર્તન સમતાનું ફળ છે. જો આ પ્રકર્ષ પામતી સમતા ન પ્રગટી હોત તો પૂર્વની સમતાથી પ્રગટેલી ઋદ્ધિઓ જીવને મોહનો પરિણામ ઉત્પન્ન કરાવીને તે લબ્ધિઓનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરણા કરત; પરંતુ જેમની સમતા ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ પામી રહી છે, તેવા યોગીઓ પોતાને પ્રગટેલી કોઈ લબ્ધિઓનો ઉપયોગ કરતા નથી.

(૨) સૂક્ષ્મ કર્મક્ષય :- વિશિષ્ટ સમતા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે યોગીઓ સંયમની ઉચિત ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરે છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય એ સમતાનું ફળ છે, અને તે સૂક્ષ્મ કર્મો એટલે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને યથાપ્યાત ચારિત્ર આદિનાં આવારક કર્મો. આ સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય સમતામાં ઉપયુક્ત યોગી જ્યારે વીતરાગતા સાથે લય અવસ્થાને પામે છે ત્યારે થાય છે, જે પ્રકર્ષને પામીને જીવને વીતરાગ બનાવે છે.

(૩) અપેક્ષાતંતુનો વિચ્છેદ :- જીવને આત્મગુણોથી અતિરિક્ત કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યેની અપેક્ષા થાય છે, તે બંધનનો હેતુ છે. આત્માના ગુણો સ્વમાં રહેલા છે, તેથી જેને આત્મામાં રહેલા ગુણો પોતાનામાં છે તેવું દેખાતું હોય તેવા યોગીઓ, આત્મગુણો પ્રત્યે પણ અપેક્ષાવાળા નથી, પરંતુ તે આત્મગુણોમાં તન્મય થઈને નિરપેક્ષભાવથી રહે છે; કેમ કે અપેક્ષા એ આત્માનો ગુણ નથી. સાધક યોગીમાં સમતા પ્રગટ થાય છે ત્યારથી અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરાવનારા સંસ્કારો ક્ષીણ-ક્ષીણતર થતા જાય છે, અને પ્રકર્ષને પામેલી સમતા કર્મબંધના કારણભૂત એવા અપેક્ષારૂપ તંતુનો વિચ્છેદ કરે છે, તેથી સર્વત્ર નિરપેક્ષ એવા આત્માનું સ્વરૂપ સહજભાવે આવિર્ભાવ પામે છે. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં પાંચ પ્રકારના યોગો બતાવ્યા. શ્લોક-૨ થી ૮ સુધી અધ્યાત્મયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૯-૧૦માં ભાવનાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૧૧ થી ૨૧માં ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શ્લોક-૨૨ થી ૨૪માં સમતાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે વૃત્તિસંક્ષયયોગનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વિકલ્પસ્ય(સ્પ)ન્દરૂપાણાં વૃત્તીનામન્યજન્મનામ્ ।

અપુનર્ભાવતો રોધઃ પ્રોચ્યતે વૃત્તિસંક્ષયઃ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ :-

અન્યજન્મનામ્=અન્યથી જનિત=તેવા પ્રકારના મન અને શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ, વિકલ્પસ્ય(સ્પ)ન્દરૂપાણાં=વિકલ્પરૂપ અને સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓનો અપુનર્ભાવતો રોધઃ=અપુનર્ભાવથી રોધ વૃત્તિસંક્ષયઃ=વૃત્તિસંક્ષય પ્રોચ્યતે=કહેવાય છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પરૂપ અને સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓનો અપુનર્ભાવથી રોધ વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય છે. ॥૨૫॥

✽ મૂળ શ્લોકમાં તથા ટીકામાં મુદ્રિત પ્રતમાં વિકલ્પસ્યન્દરૂપાણાં પાઠ છે ત્યાં વિકલ્પસ્પન્દરૂપાણાં પાઠ શુદ્ધ છે. તેથી તે પાઠ લઈ તે મુજબ અમે અર્થ કરેલ છે.

ટીકા :-

વિકલ્પેતિ-સ્વભાવત એવ નિસ્તરંગમહોદધિકલ્પસ્યાત્મનો અન્યજન્મનાં=પવન-સ્થાનીયસ્વેતરતથાવિધમનઃશરીરદ્રવ્યસંયોગજનિતાનાં, વિકલ્પસ્ય(સ્પ)ન્દરૂપાણાં વૃત્તીનાં અપુનર્ભાવતઃ=પુનરુત્પત્તિયોગ્યતાપરિહારાત્, રોધઃ=પરિત્યાગઃ, કેવલજ્ઞાન-લાભકાલે અયોગિકેવલિત્વકાલે ચ વૃત્તિસંક્ષયઃ પ્રોચ્યતે । તદાહ -

“અન્યસંયોગવૃત્તીનાં યો નિરોધસ્તથા તથા ।

અપુનર્ભાવરૂપેણ સ તુ તત્સંક્ષયો મતઃ” ॥૧॥ (યો.વિ./શ્લોક-૩૬) ॥૨૫॥

ટીકાથ :-

સ્વભાવત પ્રોચ્યતે । સ્વભાવથી જ નિસ્તરંગ મહોદધિ એવા આત્માની અવ્ય જન્મોની=પવનસ્થાનીય સ્વથી ઈતર અર્થાત્ આત્માથી ઈતર એવા તેવા પ્રકારના મન અને શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત વિકલ્પરૂપ અને સ્પન્દરૂપ એવી વૃત્તિઓનો, કેવલજ્ઞાનના લાભકાળમાં અને અયોગી-કેવલિપણાના કાળમાં અપુનર્ભાવથી=ફરી ઉત્પત્તિની યોગ્યતાના પરિહારરૂપ અપુનર્ભાવથી, રોધ=પરિત્યાગ, વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય છે.

તદાહ - તેને કહે છે=વૃત્તિસંક્ષયનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવ્યું તેને, યોગબિદુ શ્લોક-૩૬માં કહે છે -

“અન્યસંયોગ મતઃ” ॥ અવ્યસંયોગવૃત્તિઓનો તે તે પ્રકારે અપુનર્ભાવથી જે નિરોધ=કેવલજ્ઞાનના લાભકાળમાં વિકલ્પરૂપ પ્રકારે અપુનર્ભાવથી જે નિરોધ, અને અયોગીકેવલી અવસ્થામાં સ્પન્દરૂપ પ્રકારે અપુનર્ભાવથી જે નિરોધ, તે વળી તેનો સંક્ષય=વૃત્તિઓનો સંક્ષય, કહેવાય છે. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

(૫) વૃત્તિસંક્ષયયોગનું સ્વરૂપ :-

આત્મા સ્વભાવથી જ તરંગ વગરના સમુદ્ર જેવો છે, અને સમુદ્રમાં જેમ પવનથી તરંગ ઊઠે છે તેમ આત્માથી ઈતર તેવા પ્રકારના મનોદ્રવ્યના સંયોગથી વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ ઊઠે છે, અને આત્માથી ઈતર તેવા પ્રકારના શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી સ્પન્દરૂપ વૃત્તિઓ ઊઠે છે. આ વૃત્તિઓનો અપુનર્ભાવથી રોધ તે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય છે અર્થાત્ આ વૃત્તિઓ ફરીથી ઊઠે નહિ તેવી રીતે તે વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિની યોગ્યતાના નાશપૂર્વક તે વૃત્તિઓનો પરિત્યાગ, તે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય છે.

મનોદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ કેવલજ્ઞાનના લાભકાલમાં જાય છે, અને શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ પરિસ્પન્દરૂપ વૃત્તિઓ

અયોગીકેવલીકાળમાં જાય છે.

અહીં તથાવિધ મનોદ્રવ્ય અને શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત વિકલ્પરૂપ અને સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓ છે એમ કહ્યું. ત્યાં તથાવિધ મનોદ્રવ્યસંયોગ કહેવાથી એ અર્થ પ્રાપ્ત થાય કે કેવલીને મનોદ્રવ્યનો સંયોગ છે, છતાં બારમા ગુણસ્થાનક સુધી મનોદ્રવ્ય દ્વારા જે મતિજ્ઞાનના વિકલ્પો થતા હતા, તેવા પ્રકારની મનોદ્રવ્યના સંયોગજનિત વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ કેવલીને નથી; કેમ કે કેવલીને જ્ઞાન કરવા માટે મનોદ્રવ્યની આવશ્યકતા નથી. આમ છતાં અનુત્તરવાસી આદિ દેવો કેવલીને કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે તેના ઉત્તરરૂપે કેવલી મનોદ્રવ્યથી તેનો ઉત્તર આપે ત્યારે અનુત્તરવાસી દેવોના બોધનું કારણ બને તે રીતે મનોદ્રવ્યની રચના કેવલી કરે છે, તોપણ તે મનોદ્રવ્યથી કેવલીને મતિજ્ઞાનના કે શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પો થતા નથી; અને બારમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો જે કાંઈ મતિજ્ઞાન કે શ્રુતજ્ઞાનથી બોધ કરે છે તે મનોદ્રવ્ય દ્વારા કરે છે, તેથી તેમને મતિજ્ઞાનના કે શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પો થાય છે. તે વિકલ્પો કેવલીને હોતા નથી, તેથી કેવલીને તથાવિધ મનોદ્રવ્યસંયોગજનિત વૃત્તિઓનો રોધ છે.

વળી તથાવિધ શરીરદ્રવ્યસંયોગ કહેવાથી એ અર્થ પ્રાપ્ત થાય કે અયોગીકેવલીને શરીરદ્રવ્યનો સંયોગ છે, તોપણ પૂર્વમાં જે પ્રકારે શરીરદ્રવ્યના સંયોગને કારણે સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓ થતી હતી, તે પ્રકારની સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓ અયોગીકેવલીને થતી નથી. તેથી તે પ્રકારના શરીરદ્રવ્યનો સંયોગ અયોગીકેવલીને નથી, તેથી તથાવિધસંયોગજનિત વૃત્તિઓનો રોધ અયોગીકેવલીને છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જીવમાં મતિજ્ઞાનના અને મોહના વિકલ્પો વર્તે છે અને સાધના દ્વારા જીવમાં સંયમની પરિણતિ પ્રગટે છે ત્યારે સમતા પ્રગટે છે તેથી મોહના વિકલ્પો કાંઈક શાંત થતા જાય છે. દસમા ગુણસ્થાનક સુધી કાંઈક મોહના વિકલ્પો છે પણ મંદ-મંદતર છે. બારમા ગુણસ્થાનકમાં મોહના વિકલ્પો સર્વથા શાંત થાય છે, પરંતુ તે વખતે મતિજ્ઞાનના વિકલ્પો પ્રવર્તે છે અર્થાત્ મનોદ્રવ્યથી જે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વર્તે છે, તે ‘આ આમ છે’, ‘આ આમ છે’ એમ વિકલ્પો દ્વારા બોધ કરાવે છે; પરંતુ જીવ જ્યારે કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મતિજ્ઞાનના વિકલ્પો વર્તતા નથી. તે વખતે જ્ઞાનમય કેવલ આત્મા હોય છે. તેથી વિકલ્પો વગર

સહજ જ્ઞેયનું પ્રકાશન થાય છે, તોપણ સયોગીકેવલીને યોગકૃત સ્પંદનો વર્તે છે; અને જીવ જ્યારે યોગનિરોધ કરે છે ત્યારે આત્મા નિસ્તરંગ મહોદધિ જેવો બને છે. તેથી તે વખતે આત્મામાં મોહના કે મતિજ્ઞાનના કોઈ વિકલ્પોના તરંગો નથી કે કોઈ સ્પંદનરૂપ વૃત્તિઓ નથી; અને આવું આત્માનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રથમ બારમા ગુણસ્થાનકે વિકલ્પોના તરંગોરહિત આત્મા થાય છે. ત્યારપછી જેમ બારમા ગુણસ્થાનકે તેવા પ્રકારના મનોદ્રવ્યના સંયોગથી આત્મામાં વિકલ્પોરૂપ વૃત્તિઓ ઊઠતી હતી, તે તેરમા ગુણસ્થાનકે બંધ થાય છે અને તેરમા ગુણસ્થાનકે તેવા પ્રકારના શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી સ્પંદનરૂપ વૃત્તિઓ ઊઠતી હતી, જે યોગનિરોધની પ્રાપ્તિના પૂર્વકાળ સુધી હોય છે. યોગનિરોધ પછી અયોગીગુણસ્થાનકમાં સ્પંદનરૂપ પણ વૃત્તિઓ બંધ થાય છે. તેથી ચૌદમે ગુણસ્થાનકે સર્વ વૃત્તિઓનો નાશ થવાથી નિસ્તરંગ મહોદધિ જેવો આત્મા બને છે અને તેના ફળરૂપે કર્મબંધ અટકે છે. તેથી વિદ્યમાન કર્મનો અને દેહના સંબંધનો નાશ થાય છે, ત્યારે સર્વકર્મરહિત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય પ્રગટ થાય છે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

વૃત્તિસંક્ષય નામના યોગભેદનું ફળ બતાવે છે -

શ્લોક :-

કેવલજ્ઞાનલાભશ્ચ શૈલેશીસમ્પરિગ્રહઃ ।

મોક્ષપ્રાપ્તિરનાબાધા ફલમસ્ય પ્રકીર્તિતમ્ ॥૨૬॥

અન્યાર્થ :-

કેવલજ્ઞાનલાભશ્ચ=અને કેવલજ્ઞાનનો લાભ શૈલેશીસમ્પરિગ્રહઃ=શૈલેશીનો સંપરિગ્રહ અનાબાધા મોક્ષપ્રાપ્તિઃ=બાધારહિત એવી મોક્ષની પ્રાપ્તિ અસ્ય=આનું=વૃત્તિસંક્ષયનું, ફલમ્=ફળ પ્રકીર્તિતમ્=કહેવાયું છે. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને કેવલજ્ઞાનનો લાભ, શૈલેશીનો સંપરિગ્રહ, બાધારહિત એવી મોક્ષની પ્રાપ્તિ, વૃત્તિસંક્ષયનું ફળ કહેવાયું છે. ॥૨૬॥

ટીકા :-

કેવલેતિ-સ્પષ્ટઃ ॥૨૬॥

ટીકાર્થ :-

સ્પષ્ટઃ - શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :-

વૃત્તિસંક્ષયયોગના ફળો :-

મનોદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત વિકલ્પરૂપ વૃત્તિના સંક્ષયથી કેવલજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, કેવલજ્ઞાનના લાભથી શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર થાય છે અને શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિના સ્વીકારથી અનાબાધ એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વૃત્તિસંક્ષયનાં ફળો છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે મનોદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓના નાશથી કેવલજ્ઞાન થાય છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી જીવ યોગનિરોધ કરે ત્યારે તથાવિધ શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત સ્પંદરૂપ વૃત્તિઓનો નાશ થાય છે અને તેના ફળરૂપે સર્વબાધારહિત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વળી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સમયે મતિજ્ઞાનના વિકલ્પોરૂપ ઉપયોગનો અંત થાય છે અને બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સમયે જ કેવલજ્ઞાન થાય છે; કેમ કે નિશ્ચયનયથી “નશ્યમાનં નષ્ટમ્” એ નિયમ પ્રમાણે બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સમયે નશ્યમાન=નાશ પામી રહેલું એવું, મતિજ્ઞાન નાશ પામ્યું અને મતિજ્ઞાનનો નાશ થતાંની સાથે કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ. તેથી વિકલ્પોરૂપ વૃત્તિસંક્ષયથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો લાભ થાય છે, તેમ કહેલ છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

મોક્ષની સાથે આત્માને જોડે તેવો આત્મવ્યાપાર યોગ છે, એ પ્રકારના યોગના લક્ષણને સામે રાખીને અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનું વર્ણન ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૧ થી ૨૬ સુધી કર્યું. હવે વૃત્તિરોધને યોગ કહીએ તોપણ અધ્યાત્માદિ

યોગના પાંચ ભેદો સંગત થાય છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

વૃત્તિરોધોઽપિ યોગશ્ચેદ્ ભિદ્યતે પઞ્ચધાઽપ્યયમ્ ।
મનોવાક્કાયવૃત્તીનાં રોધે વ્યાપારભેદતઃ ॥૨૭॥

અન્વયાર્થ :-

વૃત્તિરોધોઽપિ=વૃત્તિરોધ પણ યોગશ્ચેત્=જો યોગ કહેવાય છે તો મનોવાક્કાય વૃત્તીનાં રોધે=મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિના રોધમાં વ્યાપારભેદતઃ=વ્યાપારના ભેદને કારણે=અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારના ભેદને કારણે, અયમપિ=આ પણ=વૃત્તિરોધ પણ પઞ્ચધો ભિદ્યતે=પાંચ પ્રકારના ભેદવાળો છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વૃત્તિરોધ પણ જો યોગ કહેવાય છે તો મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિના રોધમાં અધ્યાત્માદિ વ્યાપારના ભેદને કારણે વૃત્તિરોધ પણ પાંચ પ્રકારના ભેદવાળો છે. ॥૨૭॥

❖ વૃત્તિરોધોઽપિ - અહીં 'અપિ' થી એ સમુચ્ચય છે કે મોક્ષનો હેતુ હોય તે યોગ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પાંચ ભેદવાળો છે પરંતુ વૃત્તિરોધ પણ જો યોગ છે તેમ કહેવામાં આવે તો તે પણ પાંચ ભેદવાળો છે.

❖ પઞ્ચધાઽપ્યયમ્ - અહીં 'અપિ' થી એ સમુચ્ચય છે કે મોક્ષનો હેતુ યોગ છે, તે તો અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો છે, પરંતુ આ પણ=વૃત્તિરોધ પણ, અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો છે.

ટીકા :-

વૃત્તિરોધોઽપીતિ-મોક્ષહેતુલક્ષણો યોગઃ પઞ્ચધા ભિન્ન ઇતિ પ્રદર્શિતં । વૃત્તિરોધોઽપિ ચેદ્યોગ ઉચ્યતે, અયમપિ પઞ્ચધા ભિદ્યતે, મનોવાક્કાયવૃત્તીનાં રોધે વ્યાપારભેદતઃ, અનુભવસિદ્ધાનાં ભેદાનાં દુરપહ્નવત્વાત્, અન્યથા દ્રવ્યમાત્રપરિશેષપ્રસદ્ગાદિતિ ભાવઃ ॥૨૭॥

ટીકાર્થ :-

મોક્ષહેતુલક્ષણો વ્યાપારભેદતઃ, મોક્ષનો હેતુ છે સ્વરૂપ જેને એવો યોગ પાંચ પ્રકારના ભેદવાળો છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૬ સુધી બતાવાયું. જો વૃત્તિરોધ પણ યોગ કહેવાય છે તો આ પણ=વૃત્તિરોધ પણ, પાંચ પ્રકારના ભેદવાળો છે; કેમ કે મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિઓના રોધમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારનો ભેદ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે વૃત્તિરોધરૂપ યોગ પાંચ ભેદવાળો ન સ્વીકારીએ તો શું વાંધો છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી હેતુ કહે છે -

અનુભવ ભાવઃ ।। અનુભવસિદ્ધ એવા ભેદોનો=અનુભવસિદ્ધ એવા વૃત્તિરોધના અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના ભેદોનો, અપલાપ કરી શકાય નહિ. અન્યથા=વૃત્તિરોધના અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના ભેદો અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં ન સ્વીકારવામાં આવે તો, દ્રવ્યમાત્ર પરિશિષ્ણો પ્રસંગ છે= અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદરૂપ પર્યાયનો અપલાપ કરવામાં આવે તો માત્ર વૃત્તિરોધપરિણત આત્મદ્રવ્ય છે તેમ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે, એ પ્રમાણે ભાવ છે. ॥૨૭॥

ભાવાર્થ :-

અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદયુક્ત વૃત્તિરોધ યોગ :-

યોગલક્ષણબત્રીશી-૧૦માં યોગનું લક્ષણ કરેલ કે “મોક્ષનો હેતુ એવો જીવનો વ્યાપાર” તે યોગ છે અને તે યોગ અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારનો છે. એ વાત પ્રસ્તુત યોગભેદબત્રીશી-૧૮માં શ્લોક-૨૬ સુધી બતાવી. હવે પાતંજલમતવાળા ચિત્તવૃત્તિનો રોધ યોગનું લક્ષણ કરે છે, તે અપેક્ષાએ વૃત્તિરોધ એ યોગ છે, એમ અર્થ કરીએ તોપણ યોગનું લક્ષણ સંગત થાય છે; કેમ કે જીવમાં વર્તતી વૃત્તિઓ સંસારનું કારણ છે અને તે વૃત્તિઓનો રોધ કર્મબંધને અટકાવીને મોક્ષનું કારણ છે, અને વૃત્તિરોધને જો યોગ કહીએ તોપણ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો સંગત થઈ શકે છે; કેમ કે કર્મબંધને અનુકૂળ એવી મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિઓના રોધમાં જુદા જુદા પ્રકારનો વ્યાપાર છે, તેને આશ્રયીને વૃત્તિરોધવાળો યોગ પણ

અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો છે; અને તે કઈ રીતે છે તે સ્વયં ગ્રંથકારશ્રી શ્લોક-૨૮માં બતાવવાના છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વૃત્તિરોધના અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો ન પાડીએ અને માત્ર વૃત્તિરોધ યોગ છે તેમ કહીએ તો શું વાંધો છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

કર્મબંધને અનુકૂળ એવી મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિઓના રોધમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારનો ભેદ અનુભવસિદ્ધ છે, તેનો અપલાપ કરી શકાય નહિ, અને જો તે પાંચ પ્રકારના ભેદનો અપલાપ કરવામાં આવે તો દ્રવ્યમાત્ર પરિશેષનો પ્રસંગ આવે.

આશય એ છે કે સર્વત્ર ભેદની પ્રાપ્તિ પર્યાયને આશ્રયીને છે અને પર્યાયને આશ્રયીને થતા અનુભવસિદ્ધ ભેદોનો અપલાપ કરવામાં આવે તો પરિશેષથી દ્રવ્યમાત્ર પ્રાપ્ત થાય=જેમ અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના વૃત્તિરોધને માત્ર વૃત્તિરોધમાં સમાવેશ કરીને એક વૃત્તિરોધને સ્વીકારવામાં આવે તો વૃત્તિરોધ પરિણત આત્મદ્રવ્ય યોગ છે તેમ પ્રાપ્ત થાય અને તે રીતે સર્વ પર્યાયોનો દ્રવ્યમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે તો જગતમાં દ્રવ્યમાત્ર પ્રાપ્ત થાય. તેથી કોઈપણ સ્થાનમાં પર્યાયનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ, માત્ર દ્રવ્યના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવે.

જેમ જીવના સંસારી અને મુક્ત બે ભેદો પડે છે અને સંસારી જીવોના પૃથ્વીકાયાદિ છ ભેદો પડે છે તે પર્યાયને આશ્રયીને અનુભવસિદ્ધ ભેદો છે. તે અનુભવસિદ્ધ ભેદોનો અપલાપ કરીએ તો સર્વ ભેદથી રહિત એવા માત્ર જીવદ્રવ્યના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવે, તેથી જીવના સંસારી અને મુક્ત બે ભેદો પણ પડી શકે નહિ, જીવના સંસારી અને મુક્ત બે ભેદો પાડવામાં ન આવે અને માત્ર જીવદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જગત્પર્તી સંસારી અને મુક્ત એવા જીવના ભેદનો બોધ થાય નહિ, સંસારી અને મુક્ત એ પ્રકારના જીવના ભેદનો બોધ થાય નહિ તો મુક્ત અવસ્થાનો બોધ થાય નહિ અને મુક્તઅવસ્થાનો બોધ થાય નહિ તો મોક્ષને ઉદેશીને યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનો બોધ થાય નહિ.

વળી સંસારી જીવોના અવાંતર પૃથ્વીકાયાદિ ભેદો પાડવામાં ન આવે તો પૃથ્વીકાયાદિ અવાંતર ભેદોનો બોધ થાય નહિ અને પૃથ્વીકાયાદિ અવાંતર ભેદોનો બોધ થાય નહિ તો ષટ્કાયના પાલનને અનુરૂપ યત્ન થઈ શકે નહિ. તેથી ઉચિત

પ્રવૃત્તિ માટે પર્યાયાસ્તિક નયને આશ્રયીને અનુભવસિદ્ધ ભેદ-પ્રભેદો માનવા જોઈએ.

એ રીતે વૃત્તિરોધના પણ અનુભવસિદ્ધ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અપલાપ થઈ શકે નહિ, અને જો અપલાપ કરીએ તો માત્ર વૃત્તિરોધપરિણત આત્મદ્રવ્ય યોગ છે તેમ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે, અને તેમ સ્વીકારીએ તો વૃત્તિરોધના અધ્યાત્માદિ અવાંતર પાંચ ભેદોનો બોધ થાય નહિ, અને અધ્યાત્માદિ અવાંતર પાંચ ભેદોનો બોધ થાય નહિ તો પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત કયા પ્રકારના વૃત્તિરોધમાં પોતે યત્ન કરી શકે તેમ છે, તેવો નિર્ણય થાય નહિ, અને પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે કયો વૃત્તિરોધ પોતાનાથી થઈ શકે તેવો નિર્ણય થાય નહિ તો યોગમાર્ગમાં યત્ન થઈ શકે નહિ. તેથી યોગમાર્ગમાં સમ્યગ્ યત્ન કરવા માટે અવાંતર ભેદોનો અપલાપ કરવો ઉચિત નથી. ॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિના રોધમાં વ્યાપારના ભેદથી અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો કઈ રીતે થઈ શકે છે ? તે બતાવવા માટે મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો કઈ રીતે સંગત છે, તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રવૃત્તિસ્થિરતાભ્યાં હિ મનોગુપ્તિદ્વયે કિલ ।

ભેદાશ્ચત્ત્વાર ઇષ્યન્તે તત્રાન્ત્યાયાં તથાન્તિમઃ ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રવૃત્તિસ્થિરતાભ્યાં હિ=પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા દ્વારા થયેલી મનોગુપ્તિદ્વયે=બે પ્રકારની ગુપ્તિમાં કિલ=ખરેખર ચત્ત્વાર:=ચાર ભેદો=અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન અને સમતારૂપ ચાર ભેદો, તથા અન્ત્યાયાં તત્ર=અને અંત્ય એવી તેમાં=ચરમમાં=ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં અન્તિમઃ=વૃત્તિસંક્ષય યોગ ઇષ્યન્તે=ઈચ્છાય છે. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા દ્વારા થયેલી બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં ખરેખર અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન અને સમતારૂપ ચાર ભેદો અને ત્રીજી

મનોગુપ્તિમાં વૃત્તિસંક્ષય યોગ ઈચ્છાય છે. ॥૨૮॥

ટીકા :-

પ્રવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ: = પ્રથમાભ્યાસઃ, સ્થિરતા = ઉત્કર્ષકાષ્ટાપ્રાપ્તિઃ, તાભ્યાં મનોગુપ્તિદ્વયે કિલ આદ્યાશ્ચત્વારો ભેદાઃ = અધ્યાત્મભાવનાધ્યાનસમતાલક્ષણાઃ, ઇષ્યન્તે, વ્યાપારભેદાદ્, એકત્ર ક્રમેણોભયોઃ સમાવેશાત્, યથોત્તરં વિશુદ્ધત્વાત્ । તથાઽન્યાયાં ચરમાયાં, તત્ર = મનોગુપ્તૌ, અન્તિમો = વૃત્તિસંક્ષયઃ, ઇષ્યતે । इत्थं हि पञ्चापि प्रकारा निरपाया एव ॥२८॥

ટીકાર્થ :-

પ્રવૃત્તિ: વ્યાપારભેદાત્, પ્રવૃત્તિ = પ્રથમ અભ્યાસ, સ્થિરતા = ઉત્કર્ષની કાષ્ટાની પ્રાપ્તિ = ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ટા, બંને દ્વારા બે પ્રકારની મનોગુપ્તિ થાય છે અને બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં ખરેખર પ્રથમના ચાર ભેદો = અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન અને સમતારૂપ પ્રથમના ચાર ભેદો, ઈચ્છાય છે; કેમ કે વ્યાપારનો ભેદ છે = પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ ચાર પ્રકારના વ્યાપારનો ભેદ છે, તેથી અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો ઈચ્છાય છે, એમ અલ્વય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બે મનોગુપ્તિમાં ચાર ભેદો કઈ રીતે સંગત થાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

એકત્ર સમાવેશાદ્, એકમાં = અધ્યાત્માદિ ચારમાંથી કોઈ એકમાં, કમથી ઉભયનો = પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને પ્રકારની મનોગુપ્તિનો, સમાવેશ હોવાથી, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદોનો સમાવેશ છે, એમ અલ્વય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કમસર સ્વીકારવામાં આવે, ત્યારપછી ભાવના આદિ યોગમાં પણ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ હોવાને કારણે, ભાવનાદિ યોગમાં વર્તતી પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં અધ્યાત્મમાં વર્તતી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિને વિશુદ્ધ

માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

યથોત્તરં વિશુદ્ધત્વાન્ । યથોત્તર વિશુદ્ધપણું હોવાથી=અધ્યાત્મમાં પ્રગટ થયેલી પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને અધ્યાત્મમાં વર્તતી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં ભાવનામાં થયેલી પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને ભાવનામાં થયેલ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં ભાવનામાં થયેલ સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને ભાવનામાં થયેલ સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં ધ્યાનમાં થયેલ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને ધ્યાનમાં થયેલ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં ધ્યાનમાં થયેલ સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને ધ્યાનમાં થયેલ સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં સમતામાં થયેલ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે, અને સમતામાં થયેલ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં સમતામાં થયેલ સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે. આ રીતે યથોત્તર વિશુદ્ધપણું હોવાથી (અધ્યાત્મમાં વર્તતી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિને ભાવના વગેરેમાં વર્તતી પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં વિશુદ્ધ માનવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ, એમ અલ્પ્ય છે.)

તથા एव ॥ અને અંત્ય એવી તેમાં=ચરમ એવી મનોગુપ્તિમાં=પ્રથમની બે મનોગુપ્તિ કરતાં ત્રીજી એવી મનોગુપ્તિમાં, અંતિમ=અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગમાંથી અંતિમ ભેદ વૃત્તિસંક્ષય, ઈચ્છાય છે. હિ=જે કારણથી આ રીતે પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ રીતે, પાંચે પણ પ્રકારો=અધ્યાત્માદિ પાંચે પણ પ્રકારો, નિરપાય જ છે=વૃત્તિરોધમાં સુસંગત જ છે. ॥૨૮॥

ભાવાર્થ :-

ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગોનો સમાવેશ :-

શ્લોક-૨૮માં ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં બતાવવાના છે તે મનોગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. તે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાંથી પ્રથમ પ્રકારની મનોગુપ્તિ પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને બીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ સ્થિરતારૂપ છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ પ્રથમ અભ્યાસરૂપ છે અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠાની પ્રાપ્તિરૂપ છે. આ બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ યોગના ચાર ભેદો ઈચ્છાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે મનોગુપ્તિ બે પ્રકારની છે, તેમાં અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો કઈ રીતે સંગત થાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

વ્યાપારના ભેદથી બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો સંગત થાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્મનો વ્યાપાર છે તેના કરતાં પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ભાવનાનો વ્યાપાર જુદા પ્રકારનો છે, અને પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ભાવનાનો વ્યાપાર છે તેના કરતાં પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ધ્યાનનો વ્યાપાર જુદા પ્રકારનો છે, અને પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ધ્યાનનો વ્યાપાર છે તેના કરતાં પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં સમતાનો વ્યાપાર જુદા પ્રકારનો છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિ કઈ રીતે રહેલી છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

અધ્યાત્મમાં ક્રમસર પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિનો સમાવેશ છે, અને તે રીતે ભાવનામાં પણ ક્રમસર પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિનો સમાવેશ છે, અને તે રીતે ધ્યાનમાં પણ ક્રમસર પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિનો સમાવેશ છે, અને તે રીતે સમતામાં પણ ક્રમસર પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિનો સમાવેશ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ શ્રેષ્ઠ છે. હવે અધ્યાત્મ, ભાવના વગેરે યોગોમાં પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ બંને મનોગુપ્તિ ક્રમસર સ્વીકારવામાં આવે તો ભાવનાદિમાં વર્તતી પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં અધ્યાત્મમાં વર્તતી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિને શ્રેષ્ઠ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી કહે છે —

યથોત્તર વિશુદ્ધપણું છે. તેથી આવો પ્રસંગ આવશે નહિ.

યથોત્તર વિશુદ્ધપણું આ રીતે છે —

(૧) અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વિશુદ્ધ છે.

(૨) અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં અધ્યાત્મમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.

- (૩) અધ્યાત્મમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં ભાવનામાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.
- (૪) ભાવનામાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં ભાવનામાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.
- (૫) ભાવનામાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.
- (૬) ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં ધ્યાનમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.
- (૭) ધ્યાનમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં સમતામાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.
- (૮) સમતામાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ છે, તેના કરતાં સમતામાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ વધારે વિશુદ્ધ છે.

વળી ત્રીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગમાંથી વૃત્તિસંક્ષય રૂપ અંતિમ ભેદ ઈચ્છાય છે. તેથી ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોની સંગતિ છે.

(૧) પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્મયોગ :-

શ્લોક-૩૧માં કહેવાશે એ પ્રમાણે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી સાનુબંધ યોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે પ્રમાણે નિશ્ચયનયથી પાંચમા ગુણસ્થાનકથી અધ્યાત્મયોગ શરૂ થાય છે અને તે અધ્યાત્મયોગ શ્લોક-૨માં બતાવ્યું એ રીતે શાસ્ત્રવચનથી તત્ત્વચિંતનરૂપ છે. પાંચમાદિ ગુણસ્થાનકવર્તી જે શ્રાવકાદિ તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનથી તત્ત્વચિંતન કરતા હોય ત્યારે પ્રવૃત્તિ નામની મનોગુપ્તિ હોય છે અને તે પ્રવૃત્તિ નામની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્મયોગરૂપ પ્રથમ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક-૨૮માં બતાવશે તે પ્રમાણે પ્રથમ મનોગુપ્તિ વિમુક્તકલ્પનાજાળવાળી છે. તેથી પાંચમાગુણસ્થાનકવાળા યોગી 'આ મને ઈષ્ટ છે, આ મને અનિષ્ટ છે,' એ પ્રકારની કલ્પનાજાળને છોડીને શાસ્ત્રવચનાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરતા હોય ત્યારે પ્રથમ મનોગુપ્તિ વર્તે છે, વળી તત્ત્વચિંતનથી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ હોવાથી

પ્રવૃત્તિરૂપ આ મનોગુપ્તિ છે અને તે મનોગુપ્તિ હજુ સ્થિર પરિણામને પામેલી નથી, તેથી પ્રથમ અભ્યાસરૂપ આ મનોગુપ્તિ છે. તે વખતે અધ્યાત્માદિ યોગના પાંચ ભેદોમાંથી અધ્યાત્મયોગમાં પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ મનોગુપ્તિના ભેદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્મયોગ :-

ઉપરોક્ત રીતે મનોગુપ્તિમાં અભ્યાસ કરવાથી જ્યારે સંસારના ઈષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થો પ્રત્યે સમભાવ પ્રગટે છે ત્યારે જીવ સમત્વમાં સુપ્રતિષ્ઠિત બને છે, તેથી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ આવે છે, અને તે વખતે અધ્યાત્માદિ યોગના આઠ ભેદોમાંથી અધ્યાત્મયોગમાં શ્લોક-૨૮માં બતાવશે એ, સ્થિરતારૂપ બીજા મનોગુપ્તિના ભેદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિમાં ભાવનાયોગ :-

શ્લોક-૯માં બતાવ્યું એ પ્રમાણે અધ્યાત્મનો પ્રતિદિન પ્રવર્ધમાન પરિણામ ભાવનાયોગ છે. તેથી જે યોગી અધ્યાત્મની સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિને પામ્યા પછી પ્રતિદિન અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે ભાવનાયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે ભાવનાયોગને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ મનોગુપ્તિ છે; પરંતુ તે મનોગુપ્તિ સ્થિર પરિણામવાળી નથી, તેથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટના સંકલ્પના ત્યાગપૂર્વક અધ્યાત્મની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાય તે રીતે શાસ્ત્રાનુસારી તત્ત્વચિંતન કરે છે. આ ભાવનાયોગની મનોગુપ્તિ અભ્યાસદશાની હોવા છતાં અધ્યાત્મયોગની સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ કરતાં અધિક વિશુદ્ધ છે; કેમ કે પ્રતિદિન પ્રવર્ધમાન પરિણામવાળું તત્ત્વચિંતન છે.

(૪) સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ભાવનાયોગ :-

ભાવનાયોગમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિવાળા યોગી જ્યારે તે મનોગુપ્તિ સુઅભ્યસ્ત થાય ત્યારે સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે સર્વત્ર સમભાવમાં ચિત્ત સુપ્રતિષ્ઠિત બને છે, તેથી પ્રતિદિન પ્રવર્ધમાન એવો અધ્યાત્મયોગ અતિશયિત બને છે. તેથી ભાવનાયોગની પરાકાષ્ટારૂપ ચિત્તની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભાવનાયોગમાં સ્થિરતારૂપ બીજી મનોગુપ્તિ છે.

(૫) પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિમાં ધ્યાનયોગ :-

શ્લોક-૧૧માં ધ્યાનયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, તે પ્રમાણે સુઅભ્યસ્ત ભાવના-યોગવાળા યોગીઓ ધ્યાનમાં યત્નનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ મનોગુપ્તિ પ્રગટ થાય છે અને તે વખતે અભ્યાસદશાનું ધ્યાન પ્રગટે છે. તે ધ્યાનયોગમાં પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ મનોગુપ્તિ છે.

(૬) સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં ધ્યાનયોગ :-

ધ્યાનયોગમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિવાળા યોગી ધ્યાનમાં યત્ન કરે છે તોપણ નિમિત્તને પામીને ધ્યાનમાં સ્ખલના થાય છે અને ધ્યાનની સંતતિમાં તેઓ યત્ન કરી શકતા નથી, આમ છતાં અભ્યાસરૂપે ધ્યાનયોગમાં યત્ન કરતા હોય છે. જ્યારે ધ્યાન સુઅભ્યસ્ત થાય છે, ત્યારે ધ્યાનયોગમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ આવે છે અને ધ્યાનમાં સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિવાળા યોગીઓ ધ્યાનની સંતતિમાં યત્ન કરી શકે છે, તે ધ્યાનયોગમાં સ્થિરતારૂપ બીજી મનોગુપ્તિ છે.

(૭-૮) પ્રવૃત્તિરૂપ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિમાં સમતાયોગ :-

શ્લોક-૨૨માં સમતાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને શ્લોક-૨૩માં કહ્યું કે ભાવનાયોગના સેવનથી પ્રથમ સમતા પ્રગટે છે, જે ધ્યાનયોગના કારણરૂપ છે, પરંતુ ધ્યાનના ઉત્તરભાવિ એવા ચોથા યોગરૂપ સમતાયોગસ્વરૂપ નથી. ત્યારપછી ધ્યાન પ્રગટે છે અને ત્યારપછી ધ્યાન અને સમતાનો પરસ્પર પ્રવાહ ચાલે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ ભૂમિકાની સમતા પ્રગટ્યા પછી ધ્યાનમાં યત્ન શરૂ થાય છે અને તે ધ્યાન પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિવાળું હોય છે અને ત્યારપછી સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિવાળું ધ્યાન પ્રગટે છે, અને તે ધ્યાન પ્રગટ્યા પછી વિશિષ્ટ કોટિનો સમતાયોગ આવે છે. તે સમતાયોગમાં પણ પ્રથમ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ હોય છે, ત્યારે સમતાવાળા મુનિ પણ સુઅભ્યસ્ત સમતાવાળા નથી, પરંતુ જ્યારે સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ આવે છે ત્યારે સુઅભ્યસ્ત સમતા આવે છે. તે વખતે વિશિષ્ટ કોટિના ધ્યાન અને સમતાનો પ્રવાહ ચાલે છે. આ રીતે સમતાયોગમાં ક્રમસર પ્રવૃત્તિરૂપ અને સ્થિરતારૂપ મનોગુપ્તિ છે.

વળી ત્રીજી મનોગુપ્તિ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વખતે પ્રગટ થાય છે અને તે મનોગુપ્તિમાં વૃત્તિસંક્ષય નામના યોગનો પાંચમો ભેદ ઘટે છે; કેમ કે કેવલજ્ઞાન

વખતે મોહના અને મતિજ્ઞાનના વિકલ્પોનો નાશ થાય છે. તેથી વૃત્તિસંક્ષયરૂપ પાંચમો યોગભેદ ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં=કેવલજ્ઞાનકાળમાં પ્રગટ થયેલ આત્મારામ મનરૂપ ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં, ઘટે છે. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૮માં કહ્યું કે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો ઘટે છે. તેથી હવે તે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વિમુક્તકલ્પનાજાલં સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

આત્મારામં મનશ્ચેતિ(સ્તજ્ઞૈઃ) મનોગુપ્તિસ્ત્રિધોદિતા ॥૨૯॥

અન્યથાર્થ :-

વિમુક્તકલ્પનાજાલં=વિમુક્તકલ્પનાજાળવાળું સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતમ્=સમપણામાં સુપ્રતિષ્ઠિત આત્મારામં=આત્મામાં વિશ્રામ પામેલું મન:=મન તજ્ઞૈઃ=તેના જાણનારાઓ વડે ત્રિધા મનોગુપ્તિ: ઉદિતા=ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ કહેવાઈ છે. ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

(૧) વિમુક્ત કલ્પનાજાળવાળું, (૨) સમત્વમાં સુપ્રતિષ્ઠિત અને (૩) આત્મામાં વિશ્રામ પામેલું એવું મન, તેના જાણનારાઓ વડે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ કહેવાઈ છે. ॥૨૯॥

ટીકા :-

વિમુક્તેતિ-વિમુક્તં=પરિત્યક્તં, કલ્પનાજાલં=સડ્-કલ્પવિકલ્પચક્રં, યેન તત્, તથા સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતં=સમ્યગ્વ્યવસ્થિતં, આત્મારામં=સ્વભાવપ્રતિબદ્ધં, મનઃ તજ્ઞૈઃ=તદ્વેદિભિઃ, મનોગુપ્તિસ્ત્રિધા=ત્રિભિઃ પ્રકારૈઃ, ઉદિતા=કથિતા ॥૨૯॥

ટીકાર્થ :-

વિમુક્તં કથિતા ॥ (૧) વિમુક્ત=પરિત્યક્ત, કલ્પનાજાલ=સંકલ્પ-

વિકલ્પનું ચક્ર જેના વડે એવું તે=મન (૨) સમપણામાં સુપ્રતિષ્ઠિત=સમ્યગ્ વ્યવસ્થિત એવું મન અને (૩) આત્મારામ=આત્મામાં આરામ કરનાર=સ્વભાવમાત્રમાં પ્રતિબદ્ધ એવું મન, તેના જાણનારાઓ વડે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ કહેવાઈ છે. ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ :-

(૧) વિમુક્ત કલ્પનાજાળવાળું મન :-

પાંચમા આદિ ગુણસ્થાનકવર્તી દેશવિરતિધરાદિ શાસ્ત્રવચનનુસાર ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા કરતા હોય કે શાસ્ત્રવચનનુસાર તત્ત્વચિંતન કરતા હોય કે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા હોય ત્યારે, સંસારના પદાર્થોમાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટના સંકલ્પ-વિકલ્પનું ચક્ર બંધ થાય છે અને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટના સંકલ્પ-વિકલ્પના ચક્ર વગરનું મન પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ મનોગુપ્તિ છે.

અહીં સંકલ્પ એટલે ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ ભાવોમાં અને પ્રતિકૂળ ભાવોમાં 'આ મને અનુકૂળ છે અને આ મને પ્રતિકૂળ છે,' એવી બુદ્ધિ તે સંકલ્પ છે, અને તે બુદ્ધિને કારણે પદાર્થને જોઈને 'આ મને ઈષ્ટ છે અને આ મને અનિષ્ટ છે,' એ પ્રકારના જે વિચારો ઊઠે છે, તે વિકલ્પ છે. આવા સંકલ્પ-વિકલ્પવાળું મન અગુપ્ત છે અને અગુપ્ત મન કર્મનાં જાળાંઓને બાંધીને સંસારનું કારણ બને છે.

દેશવિરતિધર શ્રાવકાદિ જ્યારે આગમને પરતંત્ર થઈને શાસ્ત્રવચનનુસાર તત્ત્વચિંતન કરતા હોય કે કોઈ ઉચિત અનુષ્ઠાન કરતા હોય ત્યારે આ સંકલ્પ-વિકલ્પો બંધ થાય છે, અને શાસ્ત્રનાં વચનોથી આત્માને ભાવિત કરવાનો મનોયત્ન વર્તે છે, તે વિમુક્ત કલ્પનાજાળવાળી પ્રથમ પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે.

(૨) સમપણામાં સુપ્રતિષ્ઠિત મન :-

દેશવિરતિધર કે સર્વવિરતિધર સાધક યોગી શાસ્ત્રવચનનુસાર તત્ત્વચિંતન કરીને પ્રથમ મનોગુપ્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ પ્રગટે છે, જે વિમુક્તકલ્પનાજાલસ્વરૂપ છે. આ મનોગુપ્તિનું સેવન કરી કરીને જ્યારે તે યોગી શાસ્ત્રવચનથી અત્યંત ભાવિતમનવાળા બને છે, ત્યારે જગતના પદાર્થો પ્રત્યે

અત્યંત ઉપેક્ષાનો પરિણામ થાય છે. તેથી બાહ્ય પદાર્થોને જોઈને સંકલ્પો ઊઠે તેવું તેમનું મન હોતું નથી, માટે બાહ્ય પદાર્થોને અવલંબીને વિકલ્પો પણ ઊઠતા નથી, પરંતુ બાહ્ય સર્વ પદાર્થો પોતાના માટે અનુપયોગીરૂપે સમાન છે, એ પ્રકારની બુદ્ધિ પ્રગટે છે. તેથી બાહ્ય પદાર્થોને આશ્રયીને વિકલ્પો ન થાય અને આત્માના સ્વભાવભૂત પરિણામમાં મન સમ્યગ્ વ્યવસ્થિત રહે તેવી ચિત્તવૃત્તિ પ્રગટે છે, તે બીજા પ્રકારની=સમપણામાં સુપ્રતિષ્ઠિતરૂપ મનોગુપ્તિ છે અને આ બીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ પણ અધ્યાત્મયોગકાળમાં જે વિશુદ્ધિવાળી છે, તેના કરતાં ભાવનાયોગ, ધ્યાનયોગ અને સમતાયોગમાં ક્રમશઃ અધિક અધિક વિશુદ્ધિવાળી છે.

(૩) આત્મારામ મન :-

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિકાળમાં મન સદા આત્મામાં વિશ્રાંત હોય છે, તેથી મનમાં મતિજ્ઞાનના વિકલ્પો હોતા નથી અને મોહના પણ વિકલ્પો હોતા નથી. આ ત્રીજા પ્રકારની આત્મારામ મનોગુપ્તિ કેવલજ્ઞાનથી શરૂ થાય છે અને તેની પરાકાષ્ટા યોગનિરોધકાળમાં હોય છે. તેથી વિકલ્પરૂપ અને સ્પંદરૂપ બંને પ્રકારનો વૃત્તિસંક્ષય આ ત્રીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં હોય છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૭માં કહેલ કે વૃત્તિરોધને યોગરૂપે સ્વીકારીએ તોપણ મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિઓના રોધમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોની પ્રાપ્તિ છે. ત્યારપછી શ્લોક-૨૮માં મનના રોધ વખતે પ્રાપ્ત થતી ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો કઈ રીતે ઘટે છે તે બતાવ્યું અને મનના રોધ વખતે ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ કઈ છે તે શ્લોક-૨૯માં બતાવ્યું. હવે વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિના રોધમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તેનું દિશાસૂચન કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

અન્યાસામવતારોઽપિ યથાયોગં વિભાવ્યતામ્ ।

યતઃ સમિતિગુપ્તીનાં પ્રપજ્વો યોગ ઉત્તમઃ ॥૩૦॥

અન્યથાર્થ :-

અન્યાસામ્=અન્યનો=વાક્-કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિનો અવતારોડપિ=અવતાર પણ=અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગભેદમાં અંતર્ભાવ પણ યથાયોગં=યથાસ્થાન વિભાવ્યતામ્=વિચારવો, યતઃ=જે કારણથી સમિતિગુપ્તીનાં પ્રપ્ચ્ચઃ=સમિતિ, ગુપ્તિઓનો પ્રપંચ=વિસ્તાર, ઉત્તમઃ યોગઃ=ઉત્તમ યોગ કહેવાય છે. ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્યનો અવતાર પણ યથાસ્થાન વિચારવો, જે કારણથી સમિતિ, ગુપ્તિઓનો વિસ્તાર ઉત્તમ યોગ કહેવાય છે. ॥૩૦॥

✽ અન્યાસામવતારોડપિ - અહીં 'અપિ' થી એ સમુચ્ચય છે કે મનોગુપ્તિનો તો અધ્યાત્માદિ યોગમાં અવતાર છે, પરંતુ અન્યનો=વચનગુપ્તિ-કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિનો પણ અધ્યાત્માદિ યોગમાં અવતાર છે.

ટીકા :-

અન્યાસામિતિ-અન્યાસાં=વાક્કાયગુપ્તીર્યાસમિત્યાદીનાં, અવતારોડપિ=અન્તર્ભાવોડપિ, યથાયોગં=યથાસ્થાનં, વિભાવ્યતાં=વિચાર્યતાં, યતો=યસ્માત્, સમિતિગુપ્તીનાં પ્રપ્ચ્ચો=યથાપર્યાયં વિસ્તારો, યોગ ઉચ્યતે, ઉત્તમ=ઉત્કૃષ્ટઃ, ન તુ સમિતિગુપ્તિ-વિભિન્નસ્વભાવો યોગપદાર્થોડતિરિક્તઃ કોડપિ વિદ્યત ઇતિ ॥૩૦॥

ટીકાર્થ :-

અન્યાસાં વિદ્યત ઇતિ ॥ અન્યનો=વાક્-કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિનો, અવતાર પણ=અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગભેદોમાં અંતર્ભાવ પણ, યથાયોગ=જે સ્થાને જે ઘટતું હોય તે પ્રમાણે, વિચારવો, જે કારણથી સમિતિ-ગુપ્તિનો પ્રપંચ=યથાપર્યાય વિસ્તાર=તરતમતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સમિતિ-ગુપ્તિનો ઉપર ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિરૂપ વિસ્તાર, ઉત્તમ=ઉત્કૃષ્ટ, યોગ કહેવાય છે, પરંતુ સમિતિ-ગુપ્તિથી વિભિન્ન સ્વભાવવાળો અતિરિક્ત કોઈપણ યોગ પદાર્થ વિદ્યમાન નથી.

‘ઇતિ’ શબ્દ કથનની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

સમિતિ-ગુપ્તિનો પ્રપંચ=વિસ્તાર ઉત્તમ યોગ :-

શ્લોક-૨૮માં ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અવતાર બતાવ્યો. તેમ વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ અને ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ પ્રકારની સમિતિમાં જે જ્યાં ઘટે તે પ્રમાણે અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અંતર્ભાવ પણ વિચારવો જોઈએ.

જેમ કે ચરમ મનોગુપ્તિમાં વૃત્તિસંક્ષયયોગનો અવતાર છે, તેમ ચરમ વચનગુપ્તિમાં અને ચરમ કાયગુપ્તિમાં વૃત્તિસંક્ષયયોગનો અવતાર છે; કેમ કે ચરમ વચનગુપ્તિ અને ચરમ કાયગુપ્તિ કેવલજ્ઞાન વખતે અને પ્રકૃષ્ટ યોગનિરોધ વખતે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જેમ મનોગુપ્તિમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અંતર્ભાવ બતાવ્યો, તેમ; વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિમાં પણ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અંતર્ભાવ વિચારી લેવો અને ઈર્યાસમિતિ આદિ કેવલજ્ઞાન સુધી હોય છે, તેથી જે સમિતિમાં જે યોગ ઘટતો હોય તેની વિચારણા સ્વયં કરી લેવી.

અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે યોગમાર્ગના અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો છે, તે પાંચ ભેદો સમિતિ-ગુપ્તિમાં કેમ અંતર્ભાવ પામ્યા ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જે કારણથી સમિતિ-ગુપ્તિનો પ્રપંચ=વિસ્તાર, ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે અને સમિતિ-ગુપ્તિથી અન્ય કોઈ યોગમાર્ગ નથી.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સંપૂર્ણ યોગમાર્ગ સમિતિ-ગુપ્તિના વિસ્તારરૂપ છે અને તે સમિતિ-ગુપ્તિના વિસ્તારરૂપ યોગમાર્ગ અન્ય રીતે અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો બતાવાયો છે. તેથી સમિતિ-ગુપ્તિના વિસ્તારમાં અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

અહીં ટીકામાં સમિતિ-ગુપ્તિના પ્રપંચનો અર્થ કર્યો કે સમિતિ-ગુપ્તિનો યથાપર્યાય વિસ્તાર. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ સાધક સંસારથી વિરક્ત થઈને સંયમ ગ્રહણ કરે અને સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી ત્રણે ગુપ્તિઓથી ગુપ્ત હોય અને સંયમની વૃદ્ધિ અર્થે કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરે અને જો તેની સમિતિ-ગુપ્તિમાં લેશ પણ સ્ખલના ન હોય, પરંતુ આગમને પરતંત્ર તેના મન, વચન અને કાયાના યોગો વર્તતા હોય,

છતાં તેની સમિતિ-ગુપ્તિ, પ્રારંભની ભૂમિકાની છે. આવા સાધક સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી અપ્રમાદભાવથી ગ્રહણશિક્ષામાં યત્ન કરે ત્યારે, અત્યંત વિધિપૂર્વક સ્વશક્તિના પ્રકર્ષથી શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ગ્રહણ કરવામાં ઉપયુક્ત હોય અને શાસ્ત્રના પરમાર્થને ગ્રહણ કરીને સ્થિર કરવામાં અપ્રમાદભાવથી યત્નવાળા હોય અને તે શાસ્ત્રવચનોને સ્થિર કર્યા પછી જે બોધ થયો છે, તે પ્રમાણે આસેવનશિક્ષામાં યત્નવાળા હોય તો જેમ જેમ ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનશિક્ષામાં યત્ન કરે છે તેમ તેમ તેમના સંયમના કંડકસ્થાનો વધે છે. તેથી સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી જે સ્ખલના વગરની સમિતિ-ગુપ્તિ હતી તે સમિતિ, ગુપ્તિ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ વધવાથી અધિક અધિકતર થાય છે અને આ રીતે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી સમિતિ-ગુપ્તિના પર્યાયો વધતા જાય છે. તે સર્વ સમિતિ-ગુપ્તિના પર્યાયોનો વિસ્તાર તે યોગ છે.

આ સમિતિ-ગુપ્તિનો વિસ્તાર યોગ છે એમ ન કહેતાં ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે, એમ કહ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિની પ્રાપ્તિ પૂર્વનો અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ સુધીનો યોગ ઉત્કૃષ્ટ યોગ નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ યોગનું કારણ બને તેવો યોગ છે; કેમ કે આ સમિતિ-ગુપ્તિકાળમાં દેશવિરતિધર શ્રાવક કે મુનિ પૂર્ણ રીતે ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને યોગમાર્ગમાં યત્ન કરનારા હોય છે. તેવો યત્ન અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ કરી શકતા નથી.

દેશવિરતિધર શ્રાવક ચૈત્યવંદનાદિ કે સામાયિકાદિ અનુષ્ઠાનમાં સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર યત્નવાળા હોય છે અને સર્વવિરતિધર ભાવસાધુ સદા સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર યત્નવાળા હોય છે, માટે તે બંને ઉત્તમ યોગ છે. જ્યારે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વનો પ્રથમથી ચતુર્થ ગુણસ્થાનક સુધીનો યોગ મોક્ષનું કારણ હોવા છતાં ભગવાનના વચનનું પૂર્ણ પારતંત્ર્ય નહિ હોવાથી અને કાંઈક પરતંત્રને અભિમુખ ભાવ હોવાથી યોગ છે, પણ ઉત્તમ યોગ નથી. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૭માં કહ્યું કે વૃત્તિરોધને યોગ કહેવામાં આવે તોપણ અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદો વૃત્તિરોધરૂપ યોગમાં સંગત થશે, અને તેની સંગતિ કઈ રીતે છે તે શ્લોક-૨૮થી ૩૦ સુધી બતાવી. ત્યાં કોઈ કહે કે વૃત્તિરોધ જ યોગ છે અને અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો વૃત્તિરોધના ઉપાય છે, માટે અધ્યાત્માદિ

ચાર ભેદોને યોગ કહી શકાય નહિ. એ પ્રકારનું કોઈકનું કથન કોઈક નય અપેક્ષાએ ઈષ્ટ હોવા છતાં શાસ્ત્રમર્યાદાથી વૃત્તિરોધમાં પાંચ ભેદો માનવા ઉચિત છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

ઉપાયત્વેઽન્ન પૂર્વેષામન્ત્ય એવાવશિષ્યતે ।

તત્પઞ્ચમગુણસ્થાનાદુપાયોઽર્વાગિતિ સ્થિતિઃ ॥૩૧॥

અન્વયાર્થ :-

અન્ન=અહીં=અધ્યાત્માદિ યોગના પાંચ ભેદોમાં, પૂર્વેષામ્=પૂર્વનું=અધ્યાત્માદિ ચાર યોગભેદોનું, ઉપાયત્વે=ઉપાયપણું હોતે છતે=યોગનું ઉપાયપણું માત્ર કહેવાયે છતે, અન્ત્ય એવ=અંત્ય જ=વૃત્તિક્ષય જ, અવશિષ્યતે=અવશેષ રહે છે. તત્=તે કારણથી=વૃત્તિક્ષયમાત્ર યોગ માનવો ઉચિત નથી પરંતુ અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગ છે તેમ માનવું ઉચિત છે તે કારણથી, પઞ્ચમગુણસ્થાનાદ્ અર્વાક્=પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વમાં, ઉપાયઃ=પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય છે, इति સ્થિતિઃ=એ પ્રમાણે સ્થિતિ છે=શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોમાં અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદોનું યોગનું ઉપાયપણું માત્ર કહેવાયે છતે વૃત્તિક્ષય જ યોગ અવશેષ રહે છે. તે કારણથી પાંચમા ગુણસ્થાનકની પૂર્વમાં પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥૩૧॥

ટીકા :-

ઉપાયત્વ इति-અન્ન=અધ્યાત્માદિભેદેષુ યોગેષુ, પૂર્વેષામ્=અધ્યાત્માદીનામ્, ઉપાયત્વે=યોગોપાયત્વમાત્રે વક્તવ્યે, અન્ત્ય એવ=વૃત્તિક્ષય એવ, યોગોઽવશિષ્યતે । તત્=તસ્માત્, પઞ્ચમગુણસ્થાનાદર્વાક્ પૂર્વસેવારૂપ ઉપાયઃ, તત આરભ્ય તુ સાનુબન્ધયોગપ્રવૃત્તિરેવેતિ સ્થિતિઃ=સત્તન્ત્રમર્યાદા ॥૩૧॥

ટીકાર્થ :-

અધ્યાત્માદિભેદેષુ મર્યાદા ।।અહીં=અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગોમાં, પૂર્વનું= અધ્યાત્માદિ ચારનું, ઉપાયપણું=યોગનું ઉપાયપણું માત્ર, વક્તવ્ય હોતે છે, અંત્ય જ=વૃત્તિક્ષય જ, યોગ અવશેષ રહે છે. તે કારણથી=વૃત્તિક્ષય માત્ર યોગ માનવો ઉચિત નથી, પરંતુ અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગ છે તેમ માનવું ઉચિત છે તે કારણથી, પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વમાં પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય છે, અને વળી ત્યાંથી આરંભીને=પાંચમા ગુણસ્થાનકથી માંડીને, સાનુબંધ યોગપ્રવૃત્તિ જ છે, એ પ્રકારની સ્થિતિ છે=સત્તંત્રની=સત્ આગમની, મર્યાદા છે. ॥૩૧॥

ભાવાર્થ :-**અધ્યાત્માદિ પાંચે યોગસ્વરૂપ :-**

અક્ષેપફળસાધક નિશ્ચયનય યોગનિરોધની ચરમક્ષણને મોક્ષનું કારણ કહે છે. તેથી ચૌદમા ગુણસ્થાનકની ચરમક્ષણને યોગ કહે છે અને તેની પૂર્વનો વ્યાપાર યોગ નથી, પરંતુ યોગનો ઉપાય છે તેમ કહે છે. તેની જેમ નયવિશેષથી વૃત્તિક્ષયને યોગ સ્વીકારીએ તો વૃત્તિક્ષયની પૂર્વના અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદો યોગના ઉપાય છે, તેમ સ્વીકારી શકાય.

વળી અપેક્ષાએ જેમ વૃત્તિક્ષય મોક્ષનું કારણ છે અને અધ્યાત્માદિ યોગના ચાર ભેદો તેના ઉપાયો છે, તેમ અન્ય અપેક્ષાએ અધ્યાત્માદિ પણ યોગો છે. તેથી અધ્યાત્માદિ ચારને યોગના ઉપાયમાત્ર કહેવા ઉચિત નથી. તે બતાવવા માટે ટીકામાં કહ્યું કે અધ્યાત્માદિ ચાર ભેદોને યોગના ઉપાયમાત્ર કહેવામાં આવે તો વૃત્તિક્ષયરૂપ અંત્ય ભેદ જ યોગરૂપે પ્રાપ્ત થશે અને અધ્યાત્માદિ ચાર યોગના ઉપાય પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ તેમ માનવું ઉચિત નથી; કેમ કે મોક્ષનો અર્થી જીવ મોક્ષના ઉપાયોને જાણીને મોક્ષના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે, અને મોક્ષના ઉપાયો અધ્યાત્માદિ પાંચ યોગો છે; કેમ કે મોક્ષનો અર્થી જીવ મોક્ષના ઉપાયરૂપ ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને ઉચિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરતો હોય ત્યારે તે અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ છે, એમ વ્યવહારનય સ્વીકારે છે, અને તે વખતે અધ્યાત્માદિ સર્વ ભેદો યથાક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદોને યોગરૂપે કહેવા ઉચિત છે.

પાંચમા ગુણસ્થાનકથી યોગનો પ્રારંભ તેની પૂર્વે પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય :-

અધ્યાત્મનો પ્રારંભ પાંચમા ગુણસ્થાનકથી થાય છે; કેમ કે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને સાધક યોગી આગમને પરતંત્ર થઈને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે અપુનર્બંધકાદિ જીવો મોક્ષના અર્થે સદ્ગુણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ આગમને પરતંત્ર થઈ શકે તેવી ગુપ્તિની પરિણતિ નહિ હોવાને કારણે તેઓની યોગની પ્રવૃત્તિ યોગ નથી, પરંતુ પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય છે અર્થાત્ તે પૂર્વસેવાના બળથી અધ્યાત્માદિ યોગોને પ્રાપ્ત કરશે; જ્યારે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને આગમને પરતંત્ર થઈને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી સાનુબંધ યોગની પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રકારની સત્ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, માટે પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પ્રારંભીને યોગીઓ જે કાંઈ ધર્માનુષ્ઠાન કરે છે તે સર્વ યોગ છે અને પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વે સાધક જીવ જે કાંઈ ધર્માનુષ્ઠાન કરે છે, તે પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય છે, તેમ માનવું ઉચિત છે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

પાંચ પ્રકારના યોગના ભેદોનું અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું અને વૃત્તિરોધને યોગ સ્વીકારીને ત્યાં પણ અધ્યાત્માદિ યોગના ભેદો સંગત છે તેમ બતાવ્યું. હવે સર્વ કથનનું નિગમન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

ભગવદ્વચનસ્થિત્યા યોગઃ પઞ્ચવિધોઽપ્યયમ્ ।

સર્વોત્તમં ફલં દત્તે પરમાનન્દમઞ્જસા ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

ભગવદ્વચનસ્થિત્યા=ભગવાનના વચનની સ્થિતિથી=મર્યાદાથી, પઞ્ચવિધોઽપિ=પાંચે પ્રકારનો પણ અયમ્=આ=યોગ, અઞ્જસા=શીઘ્ર પરમાનન્દં સર્વોત્તમં ફલં=પરમાનંદરૂપ સર્વોત્તમ ફળને દત્તે=આપે છે. ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ભગવાનના વચનની સ્થિતિથી પાંચ પ્રકારનો પણ આ=યોગ શીઘ્ર પરમાનંદરૂપ સર્વોત્તમ ફળને આપે છે. ॥૩૨॥

❖ પઞ્ચવિધોડપ્યયમ્ - અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે વૃત્તિક્ષયરૂપ એક પ્રકારનો યોગ તો સર્વોત્તમ ફળને આપે છે, પરંતુ અધ્યાત્માદિ પાંચે પણ પ્રકારનો યોગ સર્વોત્તમ ફળને આપે છે.

ટીકા :-

ભગવદિતિ-નિગદસિદ્ધોડયમ્ ॥૩૨॥

ટીકાર્થ :-

નિગદસિદ્ધોડયમ્ - શ્લોકના કથનમાત્રથી અર્થ સિદ્ધ છે. ॥૩૨॥

ભાવાર્થ :-

અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના યોગનું ફળ :-

પાંચમા ગુણસ્થાનકે રહેલા સાધક, આગમને પરતંત્ર થઈને મન, વચન કાયાના યોગો યોગમાર્ગની ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તાવતા હોય ત્યારથી અધ્યાત્મયોગનો પ્રારંભ થાય છે; અને તે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ ભગવાનના વચનાનુસાર ઉપર ઉપરની ભૂમિકાવાળી થાય છે, તેમ તેમ ઉપર ઉપરની કક્ષાનો યોગ પ્રગટે છે અને તેની નિષ્ઠા યોગનિરોધમાં થાય છે. તેથી સર્વજ્ઞના વચનની પરતંત્રતાથી કરેલા અનુષ્ઠાનથી માંડીને યોગનિરોધ સુધીનો સર્વ યોગ ભગવાનના વચનની મર્યાદા પ્રમાણે હોવાથી શીઘ્ર પરમાનંદરૂપ સર્વોત્તમ એવા મોક્ષફળને આપે છે. માટે મોક્ષના અર્થી એવા જીવે શાસ્ત્રવચનથી યોગનો બોધ કરીને શાસ્ત્રને પરતંત્ર થઈને શક્તિના પ્રકર્ષથી યોગમાર્ગમાં યત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી શીઘ્ર મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ થાય. ॥૩૨॥

इति योगभेदद्वात्रिंशिका ॥१८॥

“भगवद्वचनस्थित्या योगः
पञ्चविधोऽप्ययम् ।
सर्वोत्तमं फलं दत्ते
परमानन्दमञ्जसा ॥”

“भगवानना वचननी स्थितिथी
अध्यात्मादि पांये प्रकारनो
पणु योग शीघ्र परमानंदरूप
सर्वोत्तम इणने आपे छे.”

: प्रसारितः :

प, जैन मर्यादत सोसायटी, इतेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाए-३८०००७.
फोन : (०७९) २५५०४९११, ३२९११४७१
E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

: मुद्रकः :

सूर्या ओइसेट

आंजलीगाम, सेटेलाईट-जोपल रोड, अमदावाए-३८००५८.

फोन : (०२७१७) २३०३५५, २३०११२